

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

SDP

Coll. No. 300

Title Bhālta Dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 300 Subject :

Title : Bhāṭṭa Dīpikā

Author : Khandaadeva Scribe :

Date of the work :   Date of the Ms. :

Place of the work :   Place of the Ms. :

Size : 10" by 4.4" Extent : 79 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks :

श्रीगणेशाय नमः इत्यादि स्वसंज्ञकप्रयोजनवर्गनिर्दिष्टे धुनातत्राधिकारो निरूप्यते त्व
 त्रधिकारो नमफलभोगे त्वसमानाधिकारकत्वे ॥ आहो होपित्रादेर्कृतिजाचाधिका
 र्यावत्यर्थं विशेषणं द्वयं ॥ नचैवं जाते कोपितुः फलभोगाभावाद्दधिकारनापात्तः सत्यप्य
 क्रूरप्रत्यवायेकरास्यैतत्तद्विपर्ययकत्वेन यायस्य फलकत्वाभावाद्गतिवाच्यं प्रव
 तिप्रयोजनफलैश्च समानाधिकारकत्वे त्वस्यैव विवक्षितत्वात् जातेष्विन्द्राद्वा सर्वपि
 फलस्य न्यसि कृतेपि तद्विद्याया यजमानो न स्यात्वाद्दधिकाराविधानः कृतिजास्यपि
 यजमानस्य फले भूयादिति चायास्वनिष्कृते त्वसमावा २ नाधिकरणत्वादधिकार
 णपतिरलः प्रवृत्तिस्तत्तद्विज्ञाप्रामिर्मे भूयादिति चाया एव न कृतिप्रवृत्तिप्रयो
 जकत्वात् उक्त्याः पूर्वनिप्रयोजकत्वाभावात् आयेवाधिकारो विध्यासिप्रस्वेव
 साधने त्वसमानाधिकरणस्वकृति साध्यत्वत्तल्लभ्यत्वादि विप्रमाणकः अयमेव

राम
१

चाधिकारिविधिरित्युच्यते तत्राधिकारस्यैव रूपप्रवृत्तिफलद्यौलत्वात् नदेवेव रूपं फलं
 भावनायामाति नवेति यथं विचार्यते तत्र भावनाया भाव्यापेक्षा यथैव प्रकृत्या वा त्वयस्यै
 व सर्वत्र भाव्यत्वतः स्वगादेः अपितरुस्य साध्यधनस्वमेव योग्यत्वात् यच्चादेरिव स्वाशि
 लस्यापि चैव न स्वर्ग इत्यादिप्रयोजनं ॥ अथ वाचित्वमेव मुख्यविशेषदेशविशेषवाचित्वमा
 ह कस्य न्यय रत्वाचका मशब्दस्त्वर्जनका मनानुवा २ ॥ अथवा स्वर्गका मशब्दः कल
 विशेषणं ये वयागां गत्वेन विरुद्धं विशेषणो भूतं का मना मपित रंगत्वेन विवक्षित इति
 न कश्चिद्विशेषः न च विधि श्रुति विरोधादिष्वभावात् कत्वावगमः विधेयप्रवृत्तिजननस्य
 रूपयोग्यस्वत्वस्यैव चाच्यत्वेन फलोधानेनैयत्याभावात् प्रवृत्तिविरोहेपि अयं यत्स्वरे
 उवद्विधेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपद्यते न हि फलोपहितं प्रवृत्तिजनकत्वं विध्यर्थं वि
 धिशतं अवयोपिकेर्वाचित्यव स रीनारु अतएव प्रवृत्तिविषयस्यैव साधनत्वात्

भा.श.
२

यद्वत्तमेपि विधेर्नयाणेकं यथास्तु गवन्निस्वरूपयोग्यत्वमात्रे श्लोककस्य वैपप्यपि
तिः शेषं ततो यागस्य समानपरश्रुत्याभाव्यत्वावगमेपि यागेन सप्रसासाधारणप्र
वृत्तिकरिणेष्टसाधनत्वज्ञानेनैव साधनमात्रेण साधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्न
ष्टसाधनत्वात् साधकत्वात् अथवा सपरस्त्रीकामः प्रायाश्चित्तकुप्यादितिवत्तु यागकाम
नाया अपि निमित्तत्वात् ततश्च निमित्तैर्नैतितिका करयो प्रत्युपवाचमात्रेन तु कर
णकिंचिद्विषय अकरोत्तु प्रत्यवायमिथेव च पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेर्न विधिवेप्यस्य स
पि सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वेनैव साधनत्वाभावात् न प्रवृत्तप्रयोजकप्रवृत्तिविषयस्य स
लेष्टासमाभाविकारणे कर्तृत्वरूपाधिकारसिधिरिति प्रसिद्धान्वत्तिस्वरूपयोग्यत्वं
यामं विध्यर्थः यथैव यथायुतेः नापि दृष्टसाधनत्वानुमितेभ्यः सत्त्वं ज्ञानास्वतः पु
नराणां त्वेन बाधकोपि नाभ्यस्तानुयययेतेः अतश्चात्सर्गसिद्धे प्रसात्वेन निर्वाहार्थं या
गे दृष्टसाधनत्वं विषयोपिवत्तु यथेति सावनायामिष्टसाध्यकत्वं यागकरणकरणाव

राम
२

त्वे चापन्नमव यदपि कामनायानिमित्तत्वं योगीकृत्य विवेककरणजन्यप्रत्यवायासे प्रवृत्तेन प्र
वृत्तकत्वमभित्यक्तं तना कामनायाः प्रवृत्तेः अनवत्त्वमपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् साक्षात्कायदृष्टा
रावपि न तस्यानिमित्तत्वमप्रायश्चित्ताकरो प्रत्यवायांतरप्रसंगात् अपितु प्रमाणांतरात्
इकामनाजनितप्रत्यना यनाशयत्वं मेवेति त्रापीष्टसाधनत्वायेष्टेयकत्वेनैव विधेः अतश्च सर्व
त्रानैमित्तिकत्वेनैव अकरणे प्रत्यवायायेष्टेयकत्वायेष्टया लाघवादिष्टसाधनत्वमेव विधित
आक्षिप्यत इति तद्वशात् सवनायादृष्टभावात् कृत्वसिद्धिः यथा चैवं सति नैमित्तिकत्वेनैव यायस
यभावात् कत्वं तथा यावज्जीविकरणे निरूपितं तच्चैवं स्वर्गयुत्रदिस्वर्गकामादियेः समर्प्यते
योग्यत्वात् कामशब्दयोगाच्च कामना हि स्वैरसतः फले इत्येतौ यचारिवी अतएव स्वर्गशब्दो
पि श्रुतिस्मृतियुगाणादि वशात् दुस्वा संभितसुखभोगयोग्यदेशविशेषवाची आयत्तवि
करणन्यायेन वाताश्शसुखमात्रवाची न तु चैव नो दिवाची तत्रत्याधुनीकप्रयोगस्योपचार

भा. घ.
३

कत्वात् अतएव स्वर्गका मादिपरमपिलसारायाश्च स्वर्गपरं प्रथमाचकर्मत्वपरेतिभाव
नान्वयो ययते नान्मोय सतेनलेन स्वर्गस्तरनन्वयाशंका स्वर्गकापोवाधिकारित्वेवना
न्वीयतइति॥ स्वर्गादिवाचकदितीपोतय सध्याहारेतातइवपुडतिकेचित्तन फलयेसा
पाः प्रायसिकत्वात् लसराया अध्याहाराये सया लयुत्वाच्च एवंच फलवत्तरविधिश्च
त्याचनुरोधेन स्वर्गा रेरेवमाव्यत्वावेगते सामान्य प्रवृत्तिपरिपुर्तिरपियागा हेः करणत्वं
मेवलसयाया प्रतिपादयलीतिसिद्ध उक्तूयाधिकारः अत्रैवोक्तविधेः फलाम्यतरास
यानाविगधिकारोक्तत्वं अधिकरिइतिबोध्यंतेन नित्यस्थलेपापसपेक्षायाः प्रवृत्ति
प्रयोक्तकत्वाभावेपिनाधिनरिविद्यातः फलापेत्वात् सिद्धेधिकारितकेषामितिचिंत्य
ते यत्रस्पर्गकायत्वाविशेषाच्चतनमात्रस्याधिकारः नचतिरश्चास्वर्गादिकामनासंभवः
यत्कीयेष्टायान्प्रत्यक्षत्वेनतस्यावतिश्वयानुपपन्नेत्येनादीनामष्टमुपवासादिइतीति

राम
३

नतनुमानाचनचसांगकराणासामर्प्येनोधिकारिः शब्दमात्रस्यैवकरणेयपत्तेरितिवा
प्रेभावनाया अंशत्रयान्वयो तरं पश्चादिविलेनाधिकारिकल्पमात्पूर्वीवगतसांगप्रधा
नभावनाधनुष्ठा नतसर्प्येवाधिकारो अतश्चासमर्प्यत्वा इविदत्वा इद्व्यत्वा नतिरश्चा
मधिकारः विष्णुक्रमणासुसमयेत्वाच्चनचयपधवरसूकादीनां इवादीनानुविगता
चभावादेवनाधिकारः क्रम्यादीनानु अनादित्वात्संसारस्यप्रवरापादेकस्यैतद्व्यपि
भवा इधिका रोरत्येवतिभाष्योक्तमनधिकारप्रतियादनयना इतव्यं लिगात्रतसुपे
सप्रवाधिका उतस्त्रिया अपीतिचिंतायां स्वर्गकाम इति पुलिंगप्रवरात्येसम्येव
नहीइयधिकारविशेषां कर्तृसमानाधिकारत्वात्नतद्विशेषणस्यास्य श्रुताधिकारि
विशेषणत्वात्तुपपत्तेः अतश्चाख्यातोयाते कत्ववरेवस्वस्याप्यस्यविवक्षानुप
पुना किंच अरप्यत्वा इपि त्रियानाधिकारिः भार्यापुत्रश्च हासश्च यप्यवाधना स्मताः

भा.च
५

तत्त्वादेकैकशः प्रयोगादिति प्राप्ते प्रत्येकप्रयोगोऽन्यतरकर्तृकावेक्षणान्तराभाविप्यस्यार्थलोपेन
वेगुण्यापत्तेरन्यतरणान्यतरस्यपरिक्रपादिनोयासवैचक्यलभोर्त्वाभावात्त्वामित्वेवादि
यलीयजमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरंगसाकल्याण्यसहैवप्रयोगानिहिआज्यावेक्षणान्तरा
कर्तृसंस्कारकत्वेनतत्त्वस्योगीयवस्थालभ्येतत्तुधर्मत्वानुभयकर्तृकमवेक्षण
द्वयंअद्वयविधयान्नोतोरंगपुत्रत्वमतरंगानिचत्पर्यमेववर्शादिप्रयोगानुत्रैतरस्य
पलीत्वाद्यभावेपिगुणलोपेचेतिन्यायेनपरिक्रपाद्युपात्तस्कर्तृकाज्ञानेनोपिनसवे
त्रतथाकल्पनायांप्रयाणामस्ति साहित्यस्यउपपत्तेश्चपिस्मृत्यादिप्रमितत्वात्तुधर्म
चेत्यादिवाक्यपर्यलोचनयाचतयोसंसर्गस्यत्वादिभागाप्रतिवेधाच्चसहैवप्रयोगःअ
तएवउभयस्वत्वसंसर्गत्वाद्व्यत्यागोदृष्टिरागानादौचोभयोरैवकर्तृत्वंप्रतुभावेराम
सदृशशतेष्वपंचाशरेकेनायरेणोपितावदेवेत्येवंविविधागाव्यक्तिसंशदृशशतस्यैव ५

वैहितत्वात्तत्राप्यभयेसंसर्गस्वत्वोपपत्तेरुपेक्षितं प्रद्वितत्त्वारस्यात्संसर्गवत्यागोपिकर्तृत्वंतस्या
स्वनुमीतद्वारंतेरितिकेऽप्यविन्नतेतदनुसर्तृफलसंबंधाश्रवणात्तत्सर्वत्वप्रमाणभावेनपर
वाधिकरणव्युत्पादिताधिकारभगापत्तेरुपेक्षितं यत्त्वाख्यातोयात्तंप्रत्येकत्वंसहाधिकारना
वेकल्पतदितितन्यएकवचनश्रवणादेवद्वयत्वोक्तिसंसर्गस्वत्वोक्त्येवकर्तृत्वस्यकल्पनात्तदत
रथाकर्तृभेदसंविद्वद्बुद्धवचनाद्यापत्तेःअतएवक्रियासिद्ध्याकल्पित्वेतराश्रययोर्मध्ये
आवश्यकत्वात्कर्तृत्वोपापवशाद्व्यतिथ्यव्यंलक्षणामंगीकृत्यतत्रैवप्राधिकारकक
चन्द्रपःसोमेवसानादित्यादेत्वगत्याक्वचित्तदश्रमेपिअत्रचकर्तृत्वंकृत्याश्रयत्वसर्मा
नियतंअस्वेदोपाधिरूपेऽप्यव्यंततुक्त्याश्रयत्वमेवतस्यप्रत्यात्मकतिभेदेनभेदात्तस्या
सत्यवृत्तित्वानुपपत्तेःवस्मात्सहप्रयोगःअथानंचाआधानप्रकरणेसोमेवसानावशि
मादधीयातामितिश्रुतंवेनचाधानेकर्तृत्वावदित्वविधानादौपुमांसोसस्त्रीकावाधानेचि

भा.ष.
६

रिणावेतेन राजपुरोहितौ सायुः प्रकाशौ यजेयातामिति वत न चात्र पुमास्त्रि यस्याद्यनुशासनानुरो
धेन स्त्रीसदीतीयतते पाकु कुटावानयमिथुनं करिष्याम इति वत विरुपे कशेषस्याप्युपमेवी
कुसुमसामविधिमात्रय रत्नेनाप्युपपत्तावुत्तिशिशुकर्त्रे कलबाधानुपपत्तिरिति वाच्यं स
रूपे कशेष सभवेन सणा पादक विरुपे कशेष स्यान्पाप्यत्वात् तत्पदि ओकारस्तावत् द्वि
त्वं पुंस्त्वं चाभिधत्त इति अनुपौक हायनी विदित्वा वधिभापं स्त्वं पं स्त्वा किं छने च द्वित्वमिति
परस्यानियमात् पुं द्वय प्रता तिसलभा विरुपे कशेषे तु पितरा विसा हो मातृत्वा हे कुकुटा
विसा हो स्त्रीत्वस्य च पुत्याय का भावात् न सणा आवश्यकी लितस्य ततो हो बल्यं न च भ
वन्मतेषु यत्र मस्थसौ मयरे मलिनैव सा दृशा होणी रु सशब्द इत्यनुशासनवप
वयोग इति जघन्यवत्याश्रयणमनुवा रवैप्यर्थं उत्पत्तिवामस्यैकवचनस्य च साधु
त्वमात्रार्थत्वयित्वाद्यनेक हो वतादवस्थमिति वाच्यं शौ यवाक्यपव उभयविशिष्टा धा

राम
६

नविधानां गीकारस्तव संतारिवाको तुत्वा ह्यपादिकर्तृ कले निमित्ते व संतारिकालविधा
ने अतएव बाह्यपादतिष्ठ कले पुंस्त्वं चाविवाहित तस्माद् हो युमा सो स स्त्रीका वाधिकारि
णौ यच्च स्या हो स रूपे कशेष साधक प्रयाणां ते रमुपन्यसं द्वा वा इत्वा हे कशेषस्य द्वे द्वा
प्येवा धे इत्यवगास्यते द्वे द्वे युगय इधिकरणो द्वे द्वे भवतीति कात्यायन स्मरणाद्युग
य इधिकरणतावाच्ये अधिकरणं शब्दप्रतियाधोर्ध्वं सपत्रानेको युगयं देकेन यदेन वो
ध्यते लत्रं द्वे तथ्याच धवस्वदिरावित्यत्र धवयुं हं ल सणां ताखदिरा सहित धवयुं इ
तरा सहित धवयुं येव वा इतरतु रवो हरय इति नियोयुते एत्वं खदिरय इमपि सेयं युग
यु इधिकरणता इतरेतरयोगोप्ययमेव अस्मिन् वचनार्थे द्वे द्वे च। कारस्पृहिवत्वारो
परं समुच्चयाच्च येतरेन रसमाहारात् तत्र विभक्त्यर्थान्वये परं स्वरानये सलोपि क्रिया
चये इदं चक्रादिवत्परस्परसपि सत्वे रसति समल समुच्चयः अतश्च नेतरेतरयोगो विकल्पे

भाष
७

मन्वाचयेवातिव्याप्तिः यथा अहरहर्नयमानोगामश्रयं पुरुषं चेत्ता हो अमन्वाचयेतु कस्य प्र
योजकत्वमयं रस्यनेति न सा मयं यथा कावा न्याहारशक्यो हे रति इतर रयोगे तु व्याप्य
वति विभक्त्यर्थे यस्मिन् साहित्ये नाच न्ययः यथा निश्चयः सा मयं देवतेत्या हो अत्र धवं च
स्वदित्वेत्या हा वितरेतर योग विवक्षा यो पुग परधिकरणे वचनं आवश्यकी अन्यथा
प्रपित्वं समुच्चय इति तत्र रलोत्तमया सं अमावास्यायां यो पी मासा वा पजेत इति एक वा
कोक्त विकल्पे तिव्याप्तिः इतर रयोगे सा साहारयो सा साहित्य स्य यथा न्यति गुण
त्वप्रधानत्वकते विशेषाः इतर रयोगे तुल्यं पृथु चार्थं धु इतर रयोगे वदं ह
अतएवाचार्यनामने कं लोपि इतर रयोगे रूप चार्थ एव दं ह इति चार्थे दं ह इति सामो
न्यसूत्रे य हा भाष्यकारादिभि विशेष वय रतयो व्याख्याता अतश्च पुग परधिकर
पाता वाचि दं ह हा पवास्त्वा हे क विशेष स्यापि तदा चित्प्रतीति व सा ना वित्यत्र पुं द्वय प्र
तीतिरिति तने विरूपैक शेषांगीकारे पि स्त्री सहितं संप्रसारितं त्रियं पुग परधिकरणे

शत
७

पपत्तेन चैवं पुं द्वयं स्त्री रयंचेति चतुष्यापत्ति धवरुदिर ह्यपवत्स्वी पुं द्वयोपपत्तेः वस्तुतस्त
कात्यायनेन पुग परधिकरणा ता वाचित्वं यतं जलिनैव दूषितं तस्या यय मायः धवयस्व
दिरयश्चल सणया प्रयाणा भाणा भावात इतर रस्ये योग स्पचता धेनै व ता स्य पतति बो ध
ययत्तेः अतए वधवं च स्वदित्वेत्या हो ताप यो नु रो धेन च वस्वदिरं च तिव्याप्तिरु के सत्वे ल
स्यो सति ध्ये पुं द्वयं विभक्तेरे कत्वा देवते रयोगे ल सा र्णा विने व नि राय वा धः यरु प्र
मित्रयोर्वैरु पापो रितवे र्काचित्वं विमह प्र र्शी नंतं र्शा रं अतए व विभक्ते व्यास उप
ति धर्म परत्वे दं ह य वता र्शा स्थल ता त्प म हि क द्वापि बो ध्यं किंच दं ह हा पवास्त्वे
ये क शेष स्य न त इतर र विभक्ते व्यास उप व ति धर्म परत्वं वचना च य स्य विभक्त्यर्थान्व
योत्तर कालीनत्वेन ततः पूर्वमेव सत्त्वा ग्राहन प्रमाणा भावात वस्तुतस्तु एक शेषानुशा
सनमपि परिभाषाया भवेव एव पातियार्थकार्ये स्पे वस्वचना दिवलेनानेक शेषानुत्व

भा. घ.
८

प्रतीत्युपपत्तेर्विरूपैकशेषितुल्यार्थाग्रहकानुरोधेनानुशासनीकी औकारेण सप्तोतिवशे
षः अतस्तस्मिन् सारूपैकशेषे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
तेत्येकवचनस्य सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
वसंतादिषां कृष्येवाधानविधानवसानवाक्ये तु एककर्तृत्वविशिष्टाधानेकर्तृत्व
द्विलक्षणेनोभयविध्ययोगानुशासनीकीलक्षणासंगीकृत्यवरविरूपैकशेषोधि
खानलक्षणायां तस्मिन् द्वित्वान्वयोपि पाठिको युक्तः समाश्रितुं अतएव तत्रोभय
भेदे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
कसु आरधातिपर एव प्रत्ययः उपक्रमस्य सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
यस्यैव विधायकः अतस्तु सर्वप्रकाराणां प्रत्ययान्वयः यद्यपि चोत्पत्तौ परत्वञ्च
वणास्त्रियमाशयदित्वेन प्राप्यते तथापि विशिष्टविधिगोचरपारे हारायवसानवा

केवाक्यमेव गीहाय च धर्मे चेत् सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
नेवान्वयार्थाकारात् सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
यदित्वे प्राप्यविधातः द्विवचनं चात्राधिसप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
रोधः अतएव एकवचनस्य सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
यत्र तावत्त्वत्वागस्तत्त्वधाने सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
दिद्वारा आविर्भूतो यत्र भयानपि प्रयोजककर्तृत्वे च फलिसंस्काराः फलिसंस्काराः
फलित्वकर्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपि तत्रापि यत्र यो लोपयत्नी मन्त्रवृत्तिर्मेखलयाय
जमानमित्यादौ प्रतिनियतनिर्देशात् सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे सप्तोतिवशे
भावांगीकाराण्यस्य पुनरेकपूर्वसंज्ञनत्वेन वस्तुवैविध्यविशेषनिर्देशाभावेऽपि यत्र के
राशमश्रुवपतस्त्योरोकेशमश्रुणोः शरीरसंस्काराण्ययनं प्रतिउपादेयत्वेन द्वेदास्व

भाष

७

गतसाहित्यविषयातत्रापिपल्याः अश्वभावेन केशानां नवयनः न हितत्वेन शस्त्रप्रवृत्तं स्का
रकं तेषामनुपपुत्रत्वात् अतस्तदपि यजमानस्यैव अतएव यजमानानेकत्वे पत्यनेकत्वे च
द्विविधे धर्मापि प्रत्येकं करणी यत्र तत्रैव धर्मा ज्ञावे सृणादिषु प्रतिनियते निर्देश
स्तत्रोपादेयपि विशेषणस्य विवक्षितत्वात् न तेन यतिनियते नैके नैव कर्त्रीकरणं अ
तएव पत्यनेकत्वे संहिताया ज्येष्ठयेव यत्र तु याजमानमिति विशेष समाख्यया कर्तृ
निययस्तत्र यजमानप्रातिपदिकस्याभयोरत्रोपपत्तेर्विरुद्धे केशो धौ गोकारेणादिव
चनबहुवचनीतीवने हणचोभयोरपि वैकल्पिकं कर्तृत्वमिति प्राप्ते यजमानश
ब्दस्य पुंस्त्वेव प्रचुरप्रयोगादिरूपे केशो धस्य द्विवचनं मादिविप्रहस्य चासति तत्ता
त्ययमाह कश्यपोऽनाश्रययो पत्न्यत्यक्त तदश्रयरोतद्विषये ज्ञानाये स शस
शक्तिकल्पनायतेः प्रसिद्धज्ञानवन्तं पुंसां समाश्रयेन समाख्याययते सस्यैव कर्तृ

त्वं पद्यपि स्वीध्यायविद्यो लिंगविशेषानुपाशनेन गोत्रपो व्यावृत्तिप्रतीतिस्तव्याप्ययनपा
कौतुकादनासत्त्वस्यैव द्वयविशेषात् त्वेपि अष्टवर्षत्वादिवैव तस्य ध्यायपीतेत्यत्र
तच्छब्देन पुंस्त्वे पाशनाच्चयनेन तच्छावृत्तिः अत्र हि अध्यायनस्यैव त्वत्वेन रागप्रपत्त
ल्लुसृणयो प्रणो ज्यव्यापाररूपा ध्ययनस्यैव कर्तृविधिः अतएवोपनयनवाक्ये तत्सं
त्कारकत्वेन चार्थक्यत्वं व्यमुपनयनमाणावकर्तृकमुपगमनमेव प्रातिपदिक
तेन चार्थत्वमिति हेतुर्ननु षण्णिकत्वात्तामाश्रयेवात्मनेपदे ययते न चार्थक्ये करणानयते
धातोरात्मनेपदे भवतीत्यनुशासतबलादप्युपनयनस्याचार्थत्वं तस्मिन् प्राप्ते
त्वेन विधिवेद्यप्यतः अतएव न विधौ लिंगस्याविवक्षा यामप्यध्ययने तस्य विधिसि
त्वानास्त्रियोपिकारः स्त्रीश्रद्धिजबन्धनान्नत्रयोऽश्रुतिगोचरेति प्रतिषेधाच्च तया अ
तश्च ज्ञानाये स कल्पतामिया यजमानस्यैव विधौ तस्यैव तत्र कर्तृत्वं वा तुर्वण्यं

भा.व.
१०

यद्यपि कामश्रुतयो विशेषणप्रवृत्तास्तथापि तां लब्धवाय आधानाध्यपनविधि
सिद्धिनिविद्योये जीवकत्वस्य द्वितीयं साधितत्वाच्च इत्युत हासं यकल्पनानुपपत्तेस्त
स्य वेदाहारश्रवणप्रतिषेधाद्या यश्रु हाणात्रयाणां मवाधिकारो न श्रु इत्युत्तराग्नि
साध्येत इ साध्ये च वेदे इके कर्मणि द्वितीयं सिद्धे स्य व प्रयोजनाधिकारणमिति नातीवात्र
यवेयसाहारः अतएव सवत्रवेदे त्रयाणां मेव वर्णानां यनुकोर्तेनां यतु ययोवतं वास्त
तास्येत्यादि वर्णत्रयमनुकोर्त्यं मस्तु श्रु इत्येति कीर्तेनंतमस्तु श्रु इच्छास्यानधिकारि
णो भक्ष्यमुचितं न तु प्रत्यगादेरिति तन्निर्दया यया आदिसुतिः त्रयाणां अविधयोऽपि
वा इव्यस्यापि प्रतिगहादिपुरुषार्थायापविधिवत्त्वादेव लब्धतया क्रतुविधिभि
रनासेयात्परप्रयुक्तसिद्ध इव्यवतयवाधिकारो न त्वसिद्ध इव्यस्य तदज्ञापित्वेति प्र
मप्रतिगहाद्युपायविधेरभ्यनुज्ञाविधिमात्रस्य स्थापितत्वा रु इव्यस्य स्वतंत्रविधि
प्रयुक्तत्वाभावेन जावनादिकार्येणैव क्रतुनापित हासं पापयते प्रतिगहादेरीति हेतुः

राम
१०

गपप्यकव्यकत्वम्यायेन क्रत्वर्थत्वस्य पापितत्वात्प्रपाडादिवत्क्रतुनापित हासं पेपपप
तेश्च इव्योपि इव्यमर्गपित्वाधिकीयत एव अंगहीनः यवेच हासं चंगहीनोपि आ ज्यादे हासा
द्विमतिकर्मणि प्रतिगहात्वाय च सुराद्यंगमधिकीयते अत्रातिगहाद्ये यांगवेकल्पेन तु
काम्येनाधिकीयते नित्ये तु यथाशक्तिन्यायादधिकीयत एव यदुपायं सारपिना आदिगामि
श्रु नित्येधिकीयत इत्युक्तं तदाधानस्यापि नित्यत्वेन ये सितं अत्रार्थे यस्य इति पूर्वोक्तमास
यो रार्थे यं वर्णीते एकं वर्णीते द्वौ वर्णीते त्रौ न च वर्णीते न चतुर्गो वर्णीते न च पंचाति वर्णीत इति
श्रुतं तत्रेह तावत्के विधायकं ननु वा इत्यविचारः अन्यथा सर्वेषां विधित्वे वाक्य
भेदविकल्पयारापत्तेः अतस्त्विन वर्णीत इत्येव विधिः एकं वर्णीते द्वौ वर्णीते तदस्य वयु
त्वा नुवादास्त्रित्वस्य त्वर्थः न चतुर्गो वर्णीत इत्याद्यनुवादास्त्रित्वे एव अतश्च आर्षेयव
त्तु चार्थे पोपित्री न च वर्णीयात् एकं द्वौ वर्णीयो मुनास्मि न्यसेधिकारोपितु अथ हेतुः मनुव

भाष
११

इत्येवैकार्षेयं सार्वर्षिकं प्रतिदिशंतीति न च नंतरविहितमनुवस्यसाश्रयणश्रुतं तदे
डावतो जे मिने मते क्रष्यं तरे रय्यभ्युपगतं तथा च कात्यायने अमवदिति परस्ता एव वित्री
णाति आयसंबोपि त्रीन्यथार्धमंत्रकृतो यणो तदिति तैस्तु यसा त राण्यप्युक्तानि यावंतो वा
मंत्रकृतदितिकात्यायन अपि वैकं द्वौ त्रीन्यं च वणी तेन चतुरो ब गौ तेन पचाति वर्णस्तद
त्यायसंब ॥ यावंतस्य परं परं प्रथममित्याश्रुत्यायनो पिते वां चाययमिया यः आ
र्षे यं वणी तदस्य यं विधि तरेनुवादास्तत्तु स्याः अतश्च वणी तदस्यप्यनुवाद्य
वदृशो यं वरा सामान्यविधिं तत्र शर्मे यं प्रुति तत्तस्य क वरा प्राप्य इ तिसुति इतर
श्रम कर्मपि साध्या न्यवाको नैव वरा विधि मभ्युपगम्याप्येकवाक्यतालाभ्यसंवाधे
यस्यैवाधिकारापक्षसुयोगा सम्ये तेषामवयुसानुवा दत्वा पति न चैवं चतुःषडा स रान
नामात्माने भज्येवं चतुःषडा राना मपि वराण्य सक्तौ ती ना ये येन वाक्य मे रापतिः ॥

एकद्वित्रिपंचीर्षपाणा सेव प्रवराध्यापे स माग्नेने न चतुःषडा र प्रसक्ते अतो मि न पि प ह
वाक्य मे राधनापते रेक यार्धे रधिकार पचाधे यस्य च पंचाना वराणं इति न विरुद्धं इति ॥ यमुयासु
ध्यायणा नाना मुभयतः कुल द्वेपि वरा विधाना इति चतुःषडा राना प्राप्तिरिति ताना आश्र
त्यायनेन द्वा मुध्याणाने नुक्रम्य तेषा मुभयतः प्रवणी ते एक मितरतो द्वा वितरतः द्वा वेक
तरतः स्त्री नितरत इति आवश्यक श्रुत्य त वर मूल के नैव तानि से धात अतो भार्गव्या
वनेत्यादि विशेष रूपाण वराण्य सेपि मनुवस्य सव देव स्या स्यं यो रस्य धिकार इति
क्रमेतरकार मते बोध्यं वचनात् त्रयाणां वर्णाणा मा धाने विधाय वर्षा सुरयका
र आदधी तेति श्रुतं ॥ तत्र विद्या से यशः कल्पने गौर वा य मे ब्रा ह्मणा री नो मे वराथ
करोति मि ते आ धाने देशे न वषी विधिरिति प्राप्ते रव्य कार शब्द स्य प्रसिद्ध बले न सो
धन्वनाय रयया ये जाति विशेषे रू द्वा तस्यै वा यं काल विशिषा धान विधिः न चत
त्रापि योगे नैवो यय मो रू षिक ल्य नाया प्रमाणा भाव रथ म कुर्वत्यपि सौ च न्य न प्र या

भा.व.
१२

गेरातदाधातुनचप्रोसणीशब्दवद्योग्यतामात्रेणतदुपपत्तिः॥योपेवाहारावप्रयो
गेनयारूढकल्पनायाआवृणक्तत्वात्तरथकरणयोगात्तच्चैदकमुन्यत्वस्यका
राचित्कत्वाभावेननिमित्तत्वाउपपत्तेः॥रूपकारयदेवेष्यार्थप्रसंगाच्चअतःप्रसि
द्धिबलात्सोधन्वनरवरूपकारके॥सुधन्वाववास्यातुजायतेवैश्यात्सुधन्वा
अचार्यरववेसादिनोक्तत्रैववर्षिकालंविन्यनोवेरागधिकृतोजातिकविशेषः॥
नतुश्रुः॥यद्यपिरूपकारयदर्शहिष्येणकरणानुरूपकारप्रजायतेमाहिष्यो
मौप्रजायतेविदुःश्रुंगनयोर्नपातःश्रुश्रुयोरुपकरणयैश्यादित्यनेनोक्तैरुदंत
यापिकभूणोत्वादेवानांप्रत्यतेवतेनादधामीतिरूपकारस्यादध्यादितिवाचनिके
मंत्रेकभुशब्दप्रयोगात्तस्यचसोधन्वाक्रमवदतिमंत्रांतरस्यामानाधिकरण्यनि
देशात्सोधन्वतयवात्ररथकारयदेनाभिधीयते॥अतश्चतस्यविहत्वादिवासेपंता
वन्मात्रविषयसंगीकृत्वापिकर्तकालोभयविशिष्टमाधातांतरेमेवविधीयते॥सर्वी

राम
१२

धानेषुचप्रकरणात्साधारण्येनैवधर्मविधानंयद्यपिचविद्याभावात्सोत्तरकृतुष्व
नधिकास्तप्ताप्याधानमात्रसराणिमपितलौकिकामिगुणकंकल्पस्वोपलूकेसध
मकमतुष्येयंवंचाहवनीयादेरुपयोगादभावेनतदुद्देशेनविहितानानक्रंगाहेपत्य
मादधातीत्यादीनांधर्माणांलोपयिकस्मिन्नेकफुडेस्थंडिलेवास्त्रिषुवातेष्वग्न्या
धानेदेतरंगयुक्तकार्यमितितंत्रलाभियायः॥ममतुप्रतिभाति॥नास्याधान
स्यार्थकर्मत्वेप्रसाराभावात्॥अमीमितिद्वितीयांतयेदलसरादेरावृणक्तत्वेरघ
कारयदेयोगांगीकारस्यवन्माप्यत्वाच्च॥अपितुआहवनीयाद्युत्पादकत्वमेव
नचतेषामनुययोगाअविद्वत्तयाकत्वधिकागभावेनतत्रानुययोगेवपिआहि
तग्निमग्निमिहंतियज्ञपात्रैश्चेतवचनविहितेदाहेउपयोगात्तभवात्॥नह्यप्य
राहःकर्मोययुक्ताहिताग्निशो रप्रातियस्यर्षीयेनकर्मभावेनाभावशंकेत॥त

भाष
१३

शान
१३

वषष्टीतयुरुषारवपि स्वस्वामिभावारिभेदसंबंधस्य संभगविधयेव भानोप
पतेन सजायमानुपपत्त्यभावात् ॥ नच नैयायिकवरस्माकं नामार्थयोरभेदो
यद्यवेत्तत्र प्रमाणमस्ति राजा पुरुषो स्तीत्याहो सर्वत्र नामार्थस्य विभक्त्यर्थे
तस्य चारव्यातार्थे न्वयोंगीकारेण परस्य रान्वयस्य समासातिरिक्त्वा स्य प्रस
क्तत्वात् ॥ अतः समास एव प्रसक्तस्य तस्य संभगविधयेव भानोपतेन नल्लस्यो
रियात्रे समासाधिकरणपदस्थले राजापुरुषो स्तीत्याहो क्रियान्वयोत्तरं पार्थि
कान्वयस्या संभेदसंभवेनैवानुभवाद् राजापुरुषो स्तीत्याहो व्यधिकरणपद
स्थले च भेदसंबंधेनैवानुभवान्नाद्युवेन नामप्रयोज्यत इत्यन्वयवोधस्या भेद
विषयत्वयेवेति नियमकल्पनात्सा स्वाभिभावारिसंबंधस्य वषष्टीतयुरुषारो सं
भगविधया भानोपपत्तेरवरपेक्ष्यपदे स्वाप्यसंबंधेन हरा मंगी कृतस्योत्तर

भा. व.
१४

परार्थे उपदेना न्वय इत्यंगी कार्ये अतस्त्वनामप्रयोज्यततनामार्थविशेष्यकनामा
र्थप्रकारका मे इत्संज्ञा कवो धत्वा वधि न्नप्रतिष्ठाधिकारं प्रसिद्धं प्रतिपा
दिकार्थतावच्छेदककनामहेतुसमभिव्याहारस्य द्वे द्वभिन्ननामद्वयसमभिव्या
हारस्य वातंत्रत्वमित्यपि बोध्यं तेन धवस्वरि रोनालेप्यये वेत्या रोनामहेतवो ध
इत्यपि बोध्यं ॥ न चैवं समासे संबंधिना अभेदेनान्वयादि जने इव राहुः पुरुष इ
त्यत्र पदव्यर्थसंबंधस्य भेदेनान्वयाद्विवाक्ययोर्मिन्तायेत्यायतं रेकविधानेने
तरनिवृत्त्यनायतो विभाषात्तत्रैव प्यप्योयति वाच्यं एकतरबोधोऽतस्त्वोपस्था
क्यकत्वेनार्थक्याभिप्रायातः अतश्च षष्ठोत्तरुखेल सणा यते निवारश्चा
सांख्येयान् श्रुतिकर्मधारयस्वार्थतेनेतावद्विषये विद्यामासिप्यानाहिताग्नेरापि
निवारस्वेवाधिकारः ॥ अतस्त्वेकं देहसणास्वहिते लिखासनामातितागमपि
संगच्छते ॥ तत्र च परप्रयुक्तोपजीवित्वा सवहवनी श्याद्यनासेयेपि च यत्र केचन हो

राम
१४

त्स्यात्संचभूतं स्कारात्तत्त्वान्ते के कारिणं प्रतिषाद्ययेदिति स्पतिवचने नाग्यंतरा भावे
होममात्रोद्देशेन लोकि कारिणिविधानात्तमेव तद्देशे स्थापयित्वा तत्स्थिर्यतोषिः
कर्तव्येति बोध्यं ॥ इति स्वेतदेव कर्तव्यं सप्तमः ॥ १॥ पुरुषार्थे क ॥ ॥ केहि
का माः सत्रमासोरनित्या सवनेक कर्तृ कसत्रप्रयोगादेकं फलं सर्वैः कर्तृभि रवय
वशो भुज्यते उत कस्मिन्मिति विचारे यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं यदि वा हेतुपत्तौ रिव
व्यासत्तं उभयथापि एकसत्रप्रयोगादेकं फलं निव्यस्योद्देशो सवोपश्रुतस्मादेव
प्रयोगाद्युपायक्रमेवावा अनेतस्वर्गात्पत्त्यापत्तरेकप्रयोगादेकं फलं नोयति नियम
स्यावश्यमप्येवात्वा रेकमेव फलं सर्वै रवयवशो भुज्यते इति प्राप्तेन तावदेकस्य
फलावयवविनो मुख्या अद्वयवाः सपवति सुखादिरूपस्य तस्यावयवा संभवात्
सत्रजन्यतावच्छेदककद्वित्वादेतो वत्सु उरुषे निषक्र द्विषु व्यासज्यवसित्वमात्रं

भाष
१५

परं वाच्यं न च तत्र प्रमाणमस्ति श्रुतक्रुद्विकामादिशब्दानां तावत्फलमात्रप्रतिपा
दनपरत्वात् क्रुद्विकामकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कल्पमाधिकारविधाव
पि क्रुद्विकामनायाव्यासज्यवसित्वस्य साधितत्वाद्यासज्यवसित्विकामनात्वस्या
तिरिक्तधर्मातीकारे प्रमाणभावात्प्रत्येकमेव क्रुद्विकामत्वावसायात्प्रत्येक
मेव फलो वगतिः न हितत्र बहुवचनान्त क्रुद्विकामयेन बहुत्वावच्छिन्नानां
क्रुद्विकामत्वप्रतिपाद्यते येन व्यासज्यवसित्वावगतिर्भवेत् ॥ अपितु क्रुद्वि
कामत्वावच्छिन्नानां बहुत्वं प्रसूनित्यादितत् न च कर्तृत्वस्य व्यासज्यत्वात्फल
त्वस्यापूर्वत्वस्य च व्यासज्यत्वं फलो हेतुत्वं समानाधिकरण्यस्य प्रत्ये
कवसित्वेषु पयनत्वेनैतास्मानियमेषु प्रमाणाभावात् ॥ अतः प्रुद्विकामस्य
ज्यवसित्वकर्तृत्वेऽपि अपूर्वफलं न भित्तमेव जन्मातावच्छेदकधर्मयोऽस्यधिके

राम
१५

रणे वाच्यं ॥ प्रुद्विकामते तु बहुवचनश्रवणेन कर्तृत्वमेव स्पेवावगतेर्न फलत्वादेव सज्यव
सित्वकल्पनावसरः ॥ न चैकप्रयोगेऽनेकफलानुसृतिः ॥ समावायसंबन्धेनैव फल
त्वावच्छिन्नानां प्रतिफलत्वं न प्रतिबन्धकत्वं कल्पनादस्मात्तरेतदुत्पत्तौ बाधकाभावात्
न चैवमपि प्रुद्विकवसित्वापेक्षया फलत्वादेव सज्यवसित्वकल्पने गौरवादेरवादे
रभावान्निव्यासकाभावेऽजन्मतावच्छेदकक्रुद्वित्वादेव सज्यवसित्वकल्पने तस्य
योऽस्यधिकरणतावच्छेदकस्य सत्रयावत्कर्तृनिष्ठतज्जन्मफलकृत्वादेककल्प
नापयोगित्वेन गौरवापत्तेः ॥ तद्वत् सत्रजन्मफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनायां लोघवा
त्प्रत्येकमेव फलं प्रयोजनं संकल्पेतादृशानुसंधानं ॥ ॥ प्रयोगे ॥ स्वर्गकामोप
जतेत्याद्येधकवचनश्रवणे मूलतावदेकत्वमविवक्षितं स्वर्गकामपरस्य स्व
र्गमात्राय परत्वात् अधिकारियरेत्वापि वातस्यादृशत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वा

भा.ख.
१६

तत्र अतश्च तत्सामानाधिकरण्यात् राख्यातेऽपि वात इव वक्षितं किञ्चिद्व्यातस्य प्राप्ति
मात्रमर्थः ॥ ततश्च योगेन स्वर्गपुरुषः प्राप्तुं यादृश्यते तेन तत्रापि पदस्यैव
त्वाद्विशेषणाविवक्षा अस्तु वाक्ये ॥ तत्राविवरणालिङ्गः प्रवर्तनाधिधापित्वा
तत्राख्यातस्य प्रवृत्तिरेवायं स्तथापि फलोद्देश्यकापास्ताः लोकतएव प्राप्ता
तत्रागमात्रविधानेन तस्यानुवाच्यत्वात् द्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य
वेकत्वस्याविवक्षेति एकौ द्वौ बहवो वाक्ये रटिलिपूर्वयसंस्कृतस्य फलोद्देश्य
कस्य विजातीयपुरुषप्रयत्नेन प्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्र स्थापितत्वात्
द्विशेषणस्य कर्तृकत्वस्य विवक्षा ययतेः स्वर्गकोमयरेल इविवक्षा यामपि
तत्सामानाधिकरण्येन वाचकाभावाद् द्वैश्यान्त्या पूर्वयसोरच्यते आख्यातो
पातस्यैकत्वस्य विवक्षा यामपि नैकेषां कर्तृत्वे तद्विकर्तृत्वेनेति न तुल्यं राश्रयम्

अथ पार्थिवोऽपि सत्यवर्तिकर्तृत्वा नुपपत्तेः॥ अतः श्रुतं यथा शास्त्रे नैकत्वस्य पत्नी
रस्यैव शक्यत्वे पुरुषानाह पतत्करणे बाधकाभावाद् नैकेषां सपिकर्तृत्वमिति प्राप्ते अ
सति विशेषमाह कप्रमारात् तदा श्रयस्यापि प्रथमातिशये कारणभावाद् नैकेष्वप्युक्तं
तिता उभाविकीकृतं तद्वत्संख्यात्वं ह्यस्माद्वा शक्यं सैवाधिकारः॥ तत्र धर्मचेत्यादि
वाक्यस्य प्रमाणांतरास्ति हेतुपक्षे अधिकारकर्ममात्रविषयत्वे पत्न्या अपि न ह्यने
प्रमाणाभावे पुरुषांतरस्याप्रसक्तेः॥ यत्र तु पत्नी ग्राहकप्रमारात् सत्त्वं सत्य
पितासां कर्तृत्वाधिष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैव तत्प्रथमातिशये कारणभावा
त्। स्वर्गकामाय जैनयज्ञमानः केशश्मश्रुवपते नैवेद्यलया यज्ञमानमित्यादि
विना कारणं सुदुपाते कत्वस्य यज्ञिकानुवादे त्वानुपपत्तेः अतः पुरुषस्यैक
त्वाधिकारी॥॥ प्रक्रमास्तु॥॥ काम्यकर्मकामनायां प्रकृतं वीतायां फलं श्रेयायां अवा

भाष १७

प्रेवाप्रलेपयोजकामावान्नसमायनीयमिति प्राप्ते सत्यं न सिफलरूपं प्रयोजकं ॥ तस्येष्ट
विषयत्वेन प्रयोजकत्वात् ॥ तथापि प्रा रं भयवप्रयोगसमाप्ते निमित्तं न च तत्र प्रमाणा
भावः ॥ शिष्टविगर्हणास्येव प्रमाणत्वात् शिष्टादिप्रा रं ध्यायिरसमायने प्राकामिके
यमिति विगर्हते ॥ तेन शिष्टाचारमूलभूतं श्रुतौ प्रा रं भो नमि ते प्रयोगसमाप्ते नमि
ते कत्वेन विधानात् तस्या आवश्यकत्वेन च वस्तुशास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजक
त्वावगमादचारस्यास्य भोति मूलकत्वमिति वाच्यं सर्वेषां शिष्टानां भोति कल्पने
प्रमाणाभावात् देवताभ्यो वा एष आवश्यकते यो यस्य इत्युक्तौ न यजते स त्रेधा तवी
येगसमासे रावश्यकत्वाच्च ० अतः प्रयोजकं त राभावेपि निमित्तं वंशात्समायनीय
मेव समापते च तस्मिन्कारणसत्त्वात्पुनर्मपि भवत्येव फलप्राप्तावपि फलान्न
ततोपपत्तेः ॥ न च कामनारूपां गाभावाद्देगदुष्पराका तस्याः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति १७

कारणत्वमात्रत्वेनांगत्वे प्रमाणाभावात् प्रवृत्तिपूर्वकं सत्त्वाच्च अन्यथा समायनी
तरमिच्छानयगमेपि फलानुत्पत्तिप्रसंगात् ॥ ॥ लोके ॥ लौकिकस्य तु गृहं रप्यकया रेशा
स्वीयत्वा रशास्त्रीया समायने च शिष्टविगर्हणाभावात् प्रयोजकभावेना समायने ॥ न च
तस्या शिल्पस्मृतिमूलत्वाच्चास्वीयत्वं तस्यो अर्थसुखादिवशावर्ति तया लोकसत्त्वकत्वे
न श्रुतिमूलकत्वाभावात् यतु गृहं फलरणाद्या श्रुतं पुरुषार्थे नैमित्तिकं वास्तुशास्त्रा
दिकं आरेभजे इन्द्रबाहुर्वैद्व्यः याप संवा ह्नरो भोजपि तव्य इत्यादि च तस्य शास्त्री
यत्वादिसमेव समायनं ॥ ॥ प्रसिद्धेषु ॥ न कलं जं भ स्येदित्यादिषु किं स्व
र्गकामस्याधिकार उत प्रवृत्तमात्रस्येति विंता यानत्रो नियातत्वेन क्रिया न्ययने व
पत्याभावात् क्रियान्वययोगीकारे च प्रधानभूता यास्तस्या एवा न्यथात्वापत्तेरानर्थ
क्यत्वं देगस्यायेन क्रियाविशेषे यो न्वयावगमात्त्रापि कलं जान्वये सुखं तसं वं च न न

95

असा सायते कलि जातिरिक्तमसणस्पचरागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्पारिशोष्येराद्यातुसंब
धावगतेन सणाभावस्पचकर्तुं नशकत्वेनप्रजापतिवृत्तरेवलिखितस्यमसराताव
संकल्पस्यनिष्पत्तिन्यायेनस्वर्गाद्यत्वेनविधानमितिप्राप्तेरस्यवृत्तमित्युक्तंसांसा
रात्यजापतिवृत्तेषुलसणागीकारेपिप्रकृतेलसणायाप्रमाणाभावात्प्रधान्यस्य
म्यर्हितलोचनवत्रोभाववाचस्पप्रतियोगितासंसर्गाभावनायामेवास्यकारकविशि
ष्टायामेवान्वयः॥नचान्यथात्वापत्तिः॥पुरुषेभावनानुत्पत्तावपिप्रत्ययेनतस्याराव
बोधनेअन्यथात्वाभावात्अतस्वनियेधस्थलेलिङ्गंभूतव्यापारस्यनविधिव
कद्वयप्रयोज्यत्वसंबन्धेनभावनान्वयोपितुनत्रसात्यर्पगृहकस्यसत्वात्त्वप्रयो
ज्याभावप्रतियोगित्वेनेतितत्त्वनिवतनारूपत्वमिद्विः॥स्वययोज्यत्वेचप्रवत्यभावेप्र
वत्तिविषयस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानंविनानुपपन्नमितितस्यप्रत्यवायजनकत्वेक

शान
१८

लप्यते॥ तेन पुरुष सात्रस्यैवरागत प्रतत्कनुरवस्य निषेधेष्वधिकारः॥ अतएव प्रत्यवा
पसाधनी भूतस्य तुष्टे प्रसभसणासरागत एव ज्ञातत्वा इनुषाने सति प्रत्यवा योत्सुप
पतेर्न त इति तर्कितं धेवांशो वा अध्ययन विधिरिति द्रुशनापेक्षापि॥ यत्तत्र निवर्तना प्र
कारक्येन प्रकाशते तरेण तत्र रत्ने कृतं दृष्टे वा सधिकरणे कोऽस्तु भयवृत्तिरसंस्वाक
रिति श्रुतिस्तरैण पयपादिता॥॥ तस्मिन्॥॥ औनेषु स्मत्कतेषु च निषेधेषु तथा
स्मार्तैश्च वा तस्मिन् साध्येषु प्रसंगे साध्येषु च विधिषु इत्यनयनात्कर्ममपिशक्तं स्या
धिकारः स्मार्तविधानुयनयनादिनियमप्रसादाभावात्॥ उयनयनस्यैव समाध्या
यनांगत्वात् निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारोद्वाहणो न संशयिवेदितिवत् परप्रेरणा
जन्याया अपि भसरादिभावनायानिषेधात्॥ तत्र च स्मृत्या च ध्ययनस्यानुययोगा
दिनिप्राप्ते स्मृत्यध्ययनस्यापि उद्वाहणेन सङ्गो वेदोध्यो दोषश्चेत्यादि स्मृत्या उपन
यनांगत्वे विधानात्स्मार्तविधीनामपि इयनीताधिकारकत्वं॥ निषेधेषु तु प्रागुपनय

भाष.
१८

नात्कामचारकामवाककामसहाइति सत्येवाभ्यनुजानादुपनयमोत्तरकालत्वं॥
अतएववर्णपुरस्कारेणान्नातानोसुगमनादिनिवेधानांजातयात्राधिकारकत्व
मेवस्मृतिरितिद्वयेषांतुप्रसूरीनामुपनयनाभावस्तेषांविवाहावधितस्यतत्त्वा
नत्वेनविवाहविधानात्॥॥अ.भा.क.॥जीवकादिनिमित्तकारिहोत्रादीनिमित्तस्य
प्रतिष्ठाणंभेदप्रतिनिमित्तनैमित्तिकावत्प्रसूतानुष्ठा नप्रतीतेस्तद्वद्वेनचा
शकांगत्यागस्यवत्प्रभावात्कालस्यापिचांगत्वेनस्यागी ययत्तेऽकास्पृश्विषय
त्वेनतस्यसार्थक्याच्चसातत्यानुष्ठा अतएवसोमेवसंतस्यनिमित्तत्वात्तत्रैकस्मि
न्नेकत्वात्प्रतीतेःकालानुगतेपिनमालारतिप्राप्तेआहोरात्रनुरेधेननि
मित्तत्वेप्रतेरवश्यमेकैवनीयत्वादिमिविद्याभ्यासिवकालेनादिसांकोच्यतेन
हिकालस्यांगत्वेपियप्याशस्तुयवधविषयत्वंयस्यैवहिप्रयोगाविधिप्रयोग्यत्वेनैव
तावनुष्ठानप्रसक्तिस्तस्यैवाशक्तौनिमित्तश्रुत्यनुरोधेनत्यागः॥ततश्चयथैवान्वि

राम
१८

द्यपेर्विध्यंतरप्रयुक्त्युपजीवकत्वेनप्रयोगतिथ्यप्रयो ज्ञत्वानुततरथाकालस्यापि
स्वरूपेणानुपेयस्यप्रयोगविध्यप्रयो ज्ञत्वाद्यप्याशस्तुयवधविषयत्वानुपप
त्तेःकालविधिनापिनिमित्तश्रुतिसंकोचान्नसातत्याननुष्ठाति॥अतएवयोदशपूर्ण
मासप्राजीसनमावास्यायोर्णमासीवातिपानयेदितिकालेनैमित्तिकातिक्रमएव
प्रापश्चितं॥॥तेषां॥॥कालशास्त्रेणनिमित्तशास्त्रस्यसंकोचेपिपराकालावधि
नस्यनिमित्तस्यपुनःसंनियतःतत्रैमित्तिकावत्तिः॥इतरथास्वायतोअवस्थानुष्ठा
पकलरूपनिमित्तत्वानुपपत्तेःअवरावतस्मिन्नेवनिमित्तैकालमात्रस्यावत्ति
स्तत्रनैमित्तिकावत्तिप्रतीतिः॥पुरुषार्थनैमित्तिकवदेवकलत्वंनैमित्तिकस्यापिधे
दनहोमादेरेकस्मिन्प्रयोगेभेदानेकत्वेपियदितावद्दोमात्प्रवृत्तरेनेकतातद्वद्व
गृह्यमाणाविशेषत्वात्तद्वद्वप्रतिगृहेष्ववद्यत्तावद्यत्तामावातंत्रैणैवहोमकरणेपि

होमोत रंतदनेकत्वेनैमिहिकाव निःस्पारेव नचतत्रकृतजन्मापूर्वोत्पत्ते पूर्वहोमज
 न्याश्च स्य सत्त्वा तैतैव प्रसंगसिध्यांका तद्यात्वेनैमिहिके सति नैमिहिका करणे
 निमित्तत्वेन्याद्यातात अतस्वनिधिताध्यभावे होमाभावेपि कृत्यकारसिद्धिस्त
 सत्त्वेतदनुष्ठानेन तदावजावावतेनेत्यपि बोध्यं ॥॥ आचारतः ॥॥ आचारप्रमा
 णकेषु गुरुगमनादेशाभ्यानुगमनादिषु आवस्यैवावास्म्यदर्शनात् नान्यत् न भूत
 श्रुतौ गुरुगमनादेशेनैपि न त्वेकल्पनावगते प्रतिनिमित्तमाव निः ॥ नचाचारतणा
 मावते ईष्वविषया गुरुप्रीत्यर्थत्वे नाप्युपते निमित्तत्वे प्रमाणाभावः ॥ गुरुप्रीतेरु
 यायांतरेणापि सिद्धेरधीतविवेनाप्यनुष्ठानात्क्रियतानुष्ठानबलेन नैमिहिकत्व
 प्रतीतिः ॥ यतुत्तरले शास्त्रेणैव सप्तमीश्रावणस्य पादिना निमित्तत्वावगतिर्गुरुगम
 नादेशरित्येते तद्युतिस्मृतिरूपशास्त्रे सत्त्वे सत्रकारोक्तस्याचारप्रमाणकत्वस्यानु

पपत्तेरुपेरिसते ॥॥ ब्राह्मण उच्यते ॥॥ सोमस्य वसंते वसंते ज्योतिषाय जेतैति वचनादे
 व नित्यत्वं ॥ नचाप्येकालविधिः ॥ वसंते ज्योतिषाय जेतैति वीप्सा रहितवाक्येनैव तद्विधा
 नात् नच विनिगमना विरहः गुणः भूतकालानुराधेन प्रधानावतेर प्राप्तरयावी
 सार्ये स्यापि विधेयत्वे वाक्ये मेदापत्तेः प्रतिनिमित्तं नैमिहिकाव निःस्प्रापय प्रायवी
 प्यार्थानुवाच्यत्वात् तदा कृच्छ्रायाश्च सप्तम्या नित्यत्वं वसायात् ॥ अग्निहोत्रादे
 नानु नित्यत्वं स्थितमेव एवं विद्याया अपि अध्ययनसहिताया स्थाणुरयं भारहा
 रः किलायमधीभ्यवेदं तवितानाति योर्प्ये अनधीयानां वांस्या भवन्तीत्यादिनिं हो
 त्रीताकरणे प्रत्यवायबलेन नित्यत्वं एवं उपनयनयस्यापि चोडाशादिवर्षात्तरम
 करणे प्रत्यवायश्रवणादेव नित्यत्वं ॥ यतु षष्ठे नाचका मस्यायनपीतेत्यादिफ
 लश्रवणात्तदपनयनाश्रितषष्ठादिकालस्येति होयं तु तत्र रत्नैकतनमावश्यक

भाष.
२१

त्वात्तद्वेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वेनफलतो नित्यत्वमुक्ते तत्कृतानां विद्याप्रयोजक
त्वस्यनिरस्तत्वात्तद्वेक्षितत्वावश्यकत्वेनकराण्युत्पत्त्यावावगतेर्विद्यादेरकणेनैकतना
मनधिकारादेवानावश्यकत्वादुपेक्षितं॥ एवंपुज्योत्पादनमपिअनुत्पाद्यरुतामो
हान्मोहानिअत्रवृत्तस्यवद्वेक्षितंविस्तृतस्यप्रत्यवायप्रवराणानित्यं अतएवजाय
मानोवैब्राह्मणःस्त्वमिन्नंणवांजपतेयजेनदेवम्यप्रजयापितुम्योब्रह्मचर्येया
अभिभ्यदत्यपिसंगच्छते॥ नवात्रब्राह्मणयदश्रवणात्तस्येवेतेनित्यादतरपोस्त्व
नावशकादतिशंकं॥ अस्मावदानविधिरोषलेनार्थवादस्यविधायकत्वाभा
वेनअत्रत्यब्राह्मणयदस्योयलक्षणात्वात्॥॥ इतिस्वदेवकृतोभाषापिका राम
यांषष्ठ्युपदितीयः॥॥ सर्वज्ञतो॥ नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां कास्यवत्सर्वो गोप २१
संहा रणेवप्रयोगः॥ एकादेशसर्वेषांमंगानांसाहित्येनकृतंयकारजनकत्वस्य

पिपिष्यमगात्वात्निर्येगधिकरणेयथाविनियोगेअधिकसकल्पनस्यपिस्थितत्वा
च्चननैवेवंतत्वेपितप्या॥ कल्पनेसर्वो गोपसंहा रसामर्थ्यं सतिसनुष्ठानाभावाति
मित्तत्वव्याघातः॥ अवश्यनुष्ठापकेत्वरूपस्यनियतत्वस्यकालागिनविद्यारिणि
खद्येदेवव्याप्यद्येदोपपत्तेःवअतश्चपुण्येवकालाद्यवच्छिन्नतीवरादेरेवनिमि
तत्वात्तद्वेक्षितंनैमित्तिकभावादेवनेयिकाकपणेनप्रत्यवायस्तथाशक्त्यभावेपी
तिबोध्यंनचकदापिसर्वो गोपसंहा रसामर्थ्यं काम्येपितरापत्तेः॥ नवासकृदेवस
र्वो गकरयासामर्थ्यमितिनिश्चयेप्रमाणमस्ति येनवीर्याद्यनुवादानुपयतिरुशं
केतकाम्यस्याप्यावत्यनुपपत्तेः॥ किंचनिमित्तस्यानुष्ठापकतयाकालदेशादिवत्प्र
योगान्वापित्वाद्यप्येवास्ववभयेनचरंतीत्यादावर्षादेशत्वादेगप्रधानान्वपित्वंतया
निमित्तस्यापि॥ अतश्चानेकेषुप्रधानेषुयप्यानयथाशक्त्युपवधस्तद्वेक्षणस्यप्र

भा. २२

त्यवायजनकत्वबोधनास्वसंगानासपीतिनतेषुयप्याशस्तुयवंधनाअतएवतद्व
रेवततीयाभिर्देशोपिसंगच्छतेमयोगान्वपितयाचनिसिस्तश्रुतेरंगाविनियोगो
तरकालीनत्वास्तवच्छेदकल्पनेपिनरोषःएवंसत्यपिपरिनिमित्तस्यप्राधान्यं
स्यात्तदातदनुतेधेनांगेच्छेदवशात्पवच्छेदःकल्प्यते॥नत्वेतदस्तीतिप्राप्तेननिसि
तस्यानुष्ठापकत्वंअपितुविधिवोधितस्यैवानुष्ठानस्यावश्यकताबोधकत्व
मात्रं॥तद्येधस्यचफलंनैमित्तिकाकरणस्यप्रत्यवायजनकत्वबोधः॥अन्यथा
चेतनप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुययते॥राववोक्तवश्यकत्वमेवसप्रम्यादिनाबो
ध्यमाननैमित्तिकान्वपि।सुधायांभुजीतेत्याहेतयाकृत्तत्वात्अतश्चयये
वकास्यप्रवृत्तनाहिसेवसाधनत्वंप्रधानांशएवनतुसांगेतथैवनिमित्तापि
प्रप्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपिप्रधानएवनतुसांगे॥अतएवनि

रा. २२

मित्तस्यापिविनियोगाविधिविवान्वयः॥अतएवविनियोगोपिप्रवृत्तिजनकीभूतज्ञा
नविषयोभूतधर्मरूपःउभयसाधारणएवअतएवागान्वयोपिप्रधानस्येतदुतर
कालीनश्रवस्यप्ररूपप्रधानगतफलवत्वज्ञानधीनत्वात्॥तत्रत्वयंविशेषः
यत्कास्येविधासिप्रधानत्वज्ञानोत्तरमेवांगविनियोगःनित्येनुविधितद्वक्तृनिसि
तासिप्रप्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वज्ञानेजातेपितागान्वयोनपेक्षितत्वात्
अपितुतदुत्तरंप्रधानकरणकभावनायामान्यायेसायांएवैकतयापश्यस्य
भाव्यत्वेवजातेभूति॥बोध्यं॥अत्रोहयायस्यस्यैवभाव्यत्वेनित्यत्वेनधर्म
णयायमयनुरतीत्यादिवाक्येभ्यःप्रतीयते॥अतएवनविश्वजिन्यायेनस्वर्गक
ल्पनंनवाअपुरुषार्थस्यापियागध्वंसस्यैवभाव्यत्वकल्पनयागस्यैववात
त॥ततीयाभिर्देशात्समानपदश्रुतेःकरणात्वेनाप्युपपत्तेश्चनचर्चीकृतमाह

भाष.

२३

सैक प्राप्ता मेव स्वगा रीनां नित्ये पि भाव्यत्वोपपत्तौ धर्मोत्पत्त्यात्पय रत्वंशकाम॥
तथा त्वे मु मु सौः स्वर्गा रीनामनिष्ठत्वे तत इत्यसौ शास्त्रस्याहित साधनानुष्ठापकत्वे
अप्राप्ताप्याप्य॥ या वज्जी वादिवा क्युस्य यु मु सु विषरुपा संरोचायते॥ पाप
स्य स्य तु सर्वा मिलित्वान्तिमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्यैव नित्तिका प्रयोज
कत्वेपि नित्तिस्य प्रयुक्तै नित्तिका नुषंगिकत्वे बाधका भावः॥ नचोद्देश्याने
कत्वं। तत्वेपि हि के सैकत्वाभावे नावाक्यमेव स त अतश्च पाप स्य भाव्यक
त्वावगमोत्तरमेवां गान्वयात्पूर्वावगत नित्तितान्वयानुरोधेनां गच्छेव शस्त्र
वच्छेदकत्वेन नचोत्पत्तिवाक्यस्यैवां गान्वयात्स्यैव साणत्वात्तत्रैव सासात्
स्यैव भाव्यत्वात्तदवगमोत्तरत्वेपि नित्तिसंबंधावगमोत्तरत्वं सां गान्वयस्यैव सा
तिवाच्यं सामान्यावगत विशेषाये साया अंतरे गत्वेन यथासकामया वज्जीववा २३

कैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवां गवा कैकवाक्यतयां गान्वयां गीकारेण
तत्रैव शस्त्रवच्छेदोपपत्तेः॥ अतएव का नित्तिते न्यपत्त्याधिकारिणो यावन्ति
प्रमाणोत्तरं प्रमितान्य गानित्तस्य तां वाडः सहितैरागे या रूपा कुर्यादिति महाका
व्यार्थकल्पनात्का स्यैव सां ग साहित्यं नित्ये च शस्त्रवच्छिन्नमित्यर्थे ला सः॥ अत
श्च यथैव शक्येव का स्य वाक्यस्यैव वज्जीववाक्यस्यैव सां ग साहित्यस्यैव सा
जिरूपाधिकारिभेदेन प्रधानत इत्यभेदेपि यस्याधिकारिणो यावन्ति प्रमाणो
त्तरं प्रमितानि प्रधाना नित्तस्य तावतां कामे नित्तिते च विधायकत्वं तस्यात्रापीति न
कोपि दोषः॥ अतः सित्तै नित्तिस्यैव तुरोधेन यथा शस्त्रं गहा ने नापि प्रयोग इ
ति॥ अतएव विध्ययं शब्दे तदेव या दत्ता दचो तयमिति विगुणस्या समासं विध्यय
रधे प्राप्य श्रुतं च दर्शयति॥॥ काम्येषु चैवं॥॥ काम्येषु तु मद्यपि फलसंबंधोत्तवमे

भाष.
२४

वांगान्वयस्यपि संगस्यप्रयोगविधिनानुष्ठानावागमोत्तरं प्रवर्तिका रालेने
पस्थितायाः कामनीया अधिकारिविशेषप्राप्तकल्पने शस्यवृत्तिनाया स्वतः
कल्पना इकरोप्रत्यवापाश्रवणाच्च सर्वांगोपसंहरसमर्थत्वेवाधिकारिदिति
प्रत्यहं रणमात्रं ॥ क्रियाणां ॥ स्वपयाश्रुत्तुयबंधनिरूपितेतद्यत्वेन प्रतिनिधि
विचारैकतये उपादाततये ईतं विचार्यते ॥ तत्र मूले तावद्व्यस्य क्रियातीत्यंत
मेरुभावाद्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्न नीवाराद्युपादाने विहितक्रियायाश्च सिद्धि
रिति पूर्वपक्षिते अत्यन्ता भेदाभावेऽपि अत्यन्ता भेदस्याप्यभावात्कर्तृदेशकालो
दिवद्व्यभेदेऽपि तदेवेदंचलनयजने मित्यादिप्रत्यभिज्ञावृत्तित्वेनैकप्रती
ते प्रतिनिधुपादानेऽपि न सति ॥ तच्च जगती तलवर्त्यैवैकैव कथं त्यक्तिरित्येव
मात्रं तु भिद्यते ॥ अथवा शब्दंतरादिप्रयोगो रेव व्यक्तिभेदः ॥ इव्यदेशकालकर्तृ

राम
२५

व्यक्तादिभिस्तनस्याएव व्यक्तेराभेदव्यक्तिभेदमात्रं ॥ अथवा सुतत्रापि व्यक्तिभेदशब्द
तरादिप्रमाणे श्रुत्याग्नेयत्वादिका तय एव निश्चित इति सिद्धं ॥ तद्व्याप्तिरित्येव
क्रियायाः तदेवे जात्यस्य शक्तिमुश कृत्वा पुनैक्यमिदं तस्य चापूर्वापह
वायते सस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजियरेतल्लक्षणाय ते रूपे सितं ॥ अतएव विवा
रोवाच्यः ॥ सत्यपिशब्दंतरादिप्रमाणेऽपि युत्वादिवैजात्यविधेयतावच्छेदकवि
जातीययागत्वावच्छिन्नप्रतिबोहित्वादिवैजात्यविधेयतावच्छेदकवि
भिव्यजकत्वावसायाननीवाराद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नसिद्धिरिति प्राप्ते सत्य
पितृज्जात्यवच्छिन्नप्रनितत्वादिना कारणत्वेन तस्य प्रत्येकं तज्जात्यधिव्यजक
त्वं बोहित्वादिका कर्मांतरापिकथं पात्वेन व्यभिचारात् अपितु सामग्रीत्वेने
व सामग्रीवशात् सवोहितव्यतिता अशक्त्युत्तरं चरिता ॥ अतश्च बोधमा

भाष
२५

वेनी वाराद्युपादानेपिविजातीयपागत्वापूर्वत्वफलत्वावच्छिन्ने जायतयवफलं
यं नित्यं एव तातम्येन जायतेऽकाम्ये तु आरंभोत्तरमशक्तस्य शिष्टविगर्हणा
सर्वपरिहाराद्यं समापनेपिन फलोत्पत्तिः॥ सर्वंगोपते हारेणेव तदुत्पत्तेः॥
प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमात्रोत्पत्तेकरणे फलोत्तराभावान्नापूर्वीत्यभि
हितकेचित्तैर्नमितिकत्वाविशेषात्तत्रापि पापस्य कल्पनेति तत्रापि तात
म्यमित्यपि ध्येयम्॥ श्रुतिप्रमाणत्वात्॥ काम्ये सारंभोत्तरं नित्येतत् पूर्वम
पि श्रुतद्व्याचलान्मे इत्यांतरं प्रतिनियेधेयं न वेति चिंतायां अशक्तावंगहा
नप्रयोगेपि अनंगमहोपाप्रमाणाभावे॥ तथा हि॥ न तावद्व्याख्यास्त्रि
तस्य ब्रूहि त्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन नौ वाराद्यविधायकत्वात्॥ न हितेषु
ब्रूहि त्वमसि॥ नापि कर्मशास्त्रतदशेषकं इव शास्त्रेण इत्यांतरसाधारणा स

रान
२५

यप्रतिबंधेन यो ह्यादिविधानात् इत्यांतरा सेयानुपपत्तेः॥ न हि ब्रूहि शास्त्रं शब्दतो
नियमविधिरपित्वा सेयप्रतिबंधे ह्यारफलेतः॥ अतश्च यथैवाग्निविद्ययोः स्व
विधिप्रयुक्तयोरेव ताभाहसेयप्रतिबंधेनाशक्तस्य श्रुतदेवानतदशेषोपितु
अगिविद्ययो रधिकारिविशेषयात्वमंगीकृततद्वत्स्वाधिकार एव इत्याद्यं शे
पि प्रधानविधिना अनासेयाद्युतद्व्यवतस्याधिकारित्वकल्पनेन इत्याद्यं
तेयाहनमिति प्रयोगोत्सर्गवयुक्त इति प्राप्ते इव शास्त्रेण इत्यांतरसाधारण्ये
नासेयप्रतिबंधेपि ब्रूहि नमग्निविद्ययो रिवस्वतंत्रे प्रयोगविधिविधेयत्वा
भावात्प्रयाजादिवत्त्वधानप्रवधेरेव ब्रूहि प्रयोगविधायकत्वात्प्रयोगविधि
विषयो भूतानां तेषामधिकारी विशेषरात्वानुपपत्तौ निमित्तवत्तादृशकौत्सागे
नापि प्रधानकते व्यतावगतेस्तस्य च इत्यांतरमतेरेणायोगाद्युक्तं तदशेषकत्वं॥ अ

भा.घ
२६

मिनिविद्ययोस्तु स्व-नेत्रप्रयोगविधिसिद्धयोरेतत्प्रयोगविधिविषयत्वाभावेनपद्या
शक्त्युपबन्धविषयत्वाभावाद्युक्तनधिकारिविशेषणत्वमितिवैषम्यं॥नचैवमपि
इव स्योत्यसिवाकेषु तस्यनितितान्वयात्पूर्वमेवयागान्वयात्तथा इवगम्यमा
ननितितस्व इव्यावच्छेदकल्पना इव्यावच्छिन्नजावनादेरेवनिमित्तत्वागतेःकथं
आंतरेणयागइतिवाच्यं०विशिष्टविधो॥नितितान्वयात्पूर्वमेवयागान्वयान्वित
स्यापिइवस्यविशेषणविधोयागागताबोधश्चायायागागतत्फलवत्त्वज्ञाना
र्थकामयावजीवाकाभ्यामेकवाक्यत्वागिकारेणनितितपायसयाद्यन्वयो
नरमेवइवस्ययागागताबोधेनप्रयाजदिवत्तत्रापिपद्याशक्त्युपबन्धोपपत्तः॥
अतस्तत्कर्मसंज्ञास्त्रेणाविसृष्टासाधारण्येनइव्यातगतेयाद्युक्तप्रतिनिधिः॥राम
तस्यचागत्वाभावेपिउपाकारकत्वमात्रेणगबोध्यंएवचकर्मचोदनयापत्तिःइव २६

प्राप्तौपुत्कपंतरेणसदृशस्यवचनेनचपूतीकानांनिपसद्वितिवस्यते॥नदेवता॥पवं
सर्वत्रप्रीतिनिधौप्रसक्तेदेवतायासनभवति॥यदिहअथमात्रमेवदेवतात्वंत्यागका
लीनोमेच्चारणकमाभूतशब्दप्रतियाद्यत्वरूपमवेतंतस्यशब्दविशेषावेहा
यांप्रतियाइकत्वेनविधिगतस्योपस्थितस्यशब्दस्यनियमेपिरोगादिनातत्सदोद्य
रणासंभवेतादृशार्थस्ययागागत्वानपायात्तद्वोधकश्रोतलाक्षणाकशब्दांतर
प्रसक्त्याभवेदपिप्रतिनिधिः॥पदानुशासनाधिकारणवस्यमापातीत्याविधिगत
शब्दविशिष्टस्यार्थस्यतादृशशब्दमात्रस्यवादेवतात्वंतत्कप्रसंगःशब्दांतर
रस्यनहिहविस्तीर्णकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्वसमनि
यतंअखंअखंजोपाधिरूपंचइव्यवहारसिद्धदेवतात्वंशब्दांतरसमस्तिसिपरि
तुअर्थस्यापिदेवतात्वंकथंचिद्वदंगीक्रियेततत्तत्तत्रापितादृशविधिगतश

भाष
२७

सुप्रतिपाद्यत्वसमनियतमेव तदंगीकृत्य प्रतिनिध्य भावसमर्थनीयता अतएव या
गस्य देवताये सत्वेपि विधेयत्व द्युटित तद्विषये आहो पक्त्वा संभवा देवता विधि
रपूर्वविधिरेव तदसंभवे च यागपदार्थस्य लोप एव पशुतु देवता यच्चा रे प्रजाप
तिरिति वचनं त्वभावे विधिविषया प्रायाणिकं तदर्थेवानुष्ठानं एव समं
पितो माधिकरणात्पन प्रतिनिधिः॥ तत्राह वनीया देस्तावदावा भाविधितिः। इ
त्वादेव केतुप्रयोगविध्यविषयत्वात्तस्मा मधिकारिविशेषणत्वप्रतीतेर्यथा
क्रियाया विषयत्वादेव न प्रतिनिध्यां का यत्र तु लौकिकाग्नेरेव वाचनिकम
धिकरणत्वं यत्र वा यदहं सत्रापि सत्यपि तस्य प्रयोगविधिविषयत्वे अहंकार्य
त्वान्न तत्प्रतिनिधिः॥ नहि पूर्वये शविष्ठागानु कुलव्यायाद् यप्रक्षेपमात्ररूप राम
स्य होमस्याधाराय सास्ति अतएव तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव पशुना आह वनीया २७

दिवाद्य सुपनप्रतिबंधवत्वरूपाधिकरणात्ताया एवा दष्टोत्पादकत्वादेकेन तस्मिन्ने स
मुच्चपायागाश्नु संक्षेपः अतश्च तत्रपि तत्प्रतिनिधेरदष्टोत्पादकत्वे प्रयारा भावा
न्न सः॥ केचित्तु वाचनिको ब्राह्मणपारापादि रभावे विधिरेव एवं अप्यप्रकाशनाय
व्यपि संत्रेषु न प्रतिनिधिः शब्दंतरस्य संज्ञांतरस्य वा॥ संस्वयायांतरेण ध्यानादि
नार्थे न वगंत तत्प्रतिपादकत्वज्ञानाभावादेवा तांशं कृ॥ अत्रागतेन तस्मात्कानये
सत्त्वादेव न तदुपादानं॥ न चैवं यत्र स्वतरे वा र्यः स्य तस्य त्रिहिसंज्ञापाठनापत्तिः॥
तत्र निष्माद्यष्टोत्पादकसंज्ञासंज्ञा जन्मस्य तेरे वाभ्युदयकारित्वकल्पनेन संज्ञाया वाव
श्यकत्वात्॥ प्रतिनिधेस्तु कर्मचोदनासिद्धस्य नियमादस्य जनकत्वे प्रमाणाभा
वाच्च याठदतिवैषम्यं॥ एवं अन्यस्मात्तदष्टोत्पादकसौप्रमाणाभावेनादष्टोत्पादक
जादिलियाया अपि न प्रतिनिधिः॥ दष्टार्थावधातादिक्रियायास्तु संसमस्त्वैव॥ यत्त्व

त्रकैश्चिद्वदकार्यस्य बोद्धव्यं इति गृह्यमाणं भावादेरपि न प्रतिनिधिः ॥ तेन बोद्धव्यं भावयुक्तं
 क्रतुप्रयोगसंकेत्य कृते पदे देवो र्नामपि तत्र बोद्धव्यं तत्संज्ञा बोद्धव्यं भावस्या
 भावत इत्यर्थं नाभावांतरं प्रतिनिधेयमित्युक्तं ॥ तत्र नातिरात्रे यो गृह्यमाणं हातीत्य
 नेन बोद्धव्यं गृह्यमाणं भावपिरुतं गमात्रादेव क्रतुप्रकारमिद्विरित्यवगमाद्योऽति
 गृह्यमाणं भावस्यादेवत्यादेकत्वे प्रमाणाभावात् ॥ अत एव तत्र बोद्धव्यं प्रहणे वधा
 चेष्टाकृतप्रायश्चित्तमात्रं ॥ ॥ प्रतिषिद्धं च ॥ ॥ अनारभ्य श्रुतेन अपाजिवाचे कया
 धावां रकोऽवाश्वस्यनेन यावा र्नां यज्ञां गत्व प्रतिषेधाद्यत्र सा सा ते सा विधा
 नं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेध अथवा यत्र धान्यत्वादिना सामान्य धर्मेण वि
 धानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेध अथवा यत्र धान्यत्वादिना सामान्य धर्मेण वि
 धानं तत्रैव स्थापनाया धावा प्रतिषेधो बहिर्विरुद्धं तं न देयमित्यवत् ॥ अतः ॥

श्रुतकर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीनां प्रतिनिधिस्थले साधनत्वे प्यं गत्वा भावान्न प्र
 तिषेधः ॥ वस्यमाणयुक्त्या इत्यं शास्त्रानुरोधेन माषादिरूपसदृश प्रतिनिधिस्थले
 वीक्ष्य व्यवत्वादिनैव तेषां गृह्यमाणं देवर्जनीयतया माषाद्युपादानादगत्वा भावेन
 न प्रतिषेध अतस्तेऽपि प्रतिनिधेया इति प्राप्ते अपाजिपादस्य ह्यर्थं प्रत्ययेन सा
 धनत्वमात्रनिषेधादिशेषविहितातिरिक्तस्थले सर्वत्रैव माषादिप्रतिषेधप्रती
 तेर्न प्रतिनिधेयाः इत्यसामान्याभावे तु गोक्ष्माप्येति ध्येयं ॥ अत्र चलक्षणपा
 वाक्यांतरकल्पनया वा यज्ञोद्देशेन माषप्रतिषेधपि धान्ये कप्रससरताभ
 गः ॥ तथा स्वाभिना ॥ ॥ मृते तावच्च जमाने यत्प्रांवा ना मृतरैणा मृतस्य प्र
 तिनिधिः यजमाने मृते यत्प्रां अग्न्यभावादेवानधिवा रान् ॥ यत्प्रां मृताया य
 जमानस्यापि ॥ जायायै पूर्वमारिणी इत्याग्नीनेत्येकं कर्मणीति पक्षे तावदग्न्यभावा

भाष.
२८

देवविवाहात्सर्वमनधिकारात्॥ तत्रापि विधुराधानयसे औतरवेदिककर्मणो
पत्नीव्यातिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिधिप्रसक्तिः॥ परंतु नागनीनां फलं
दानं तदापि तदाह रयलीकोप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पत्नीव्यातिरेकेणैव वाग्नि
होत्रयात्रानुष्ठानेन प्रतिनिधिप्रसक्तिः॥ यदातकस्पृष्टत्वं संगां मध्येन्यत्र
रस्य मतिस्तदाहात्सर्वमेव तत्समापनेव स्यमापारित्या प्रोक्षितादिव देवा तु
धानमिति प्रतिनिधिप्रसक्तिः॥ रोगादिना अशक्तौ कार्यांतरव्यापतेवान्य
तराधिकारिककर्मसु यद्यपि स्वामिनः कालादिवत्प्रयोगविध्यविषयत्वा
भूतदेकत्वादिव देवप्रतिनिधिप्रसक्तिस्तथापि संध्यामिष्टिचतुहोमसंगा
त्रिणकारयेदित्यादिवचनवलादिवाच्यं चानुमतिद्वारा कर्तव्यं तरेण्यप्यनुष्ठा राम
ने स्वत्वत्यागमात्रं तु सति संभवस्वयं कार्यं नो चेत्तदपि तेनैवाग्नयदेहेन मही य २८

यतमानस्येतेवं कार्यं॥ उभयाधिकारिकेषु रक्षादिषु तत्प्राग्वृत्तं कार्यं न तरेणैव कार
यं॥ द्वयोरपि तस्य स्वत्ववत्वात्॥ अतस्त्वत्यागोपिता रक्षास्थेलसमयजमानस्य च
नेत्यादिरूपः॥ उभयोरप्यशक्तावध्यर्पणैव॥ अतस्त्विवाधे सा सामान्यसमारव्ययात्
प्राप्तेः स्वयं यजमानप्रवासेपि पत्न्या तु प्रवासेऽग्नविद्येदपु वरुवं आड्यावेशणादि
याजमानयज्ञं ना स ध्वर्पणैव करणं पुलीयदार्थं ना च॥ सा सामान्यसमारव्यातुरो
धेन यजमानस्याप्राप्तेः स्वयं कृति संस्कारस्वपि आनीयमाने फलाभावात् प्रतिनि
ध्याशंका॥ अतस्तेषामशक्त्या होलाय यव न तु दंपतीभ्या य रस्य रसपिकरणं ततद्वा
क्यं यजमानस्याहेतु रपतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ अतस्त्वर्यवाहीनामशक्त्या हो
तु अर्ध्वर्पवाधं तरमेवोपादेयमिति न नत्र प्रतिनिधिः॥॥ वहेना॥॥ एव तावत्समस्याचा
रप्रामाण्यक्षचित्तं नंतरसत्वेपिन्यायेन न तत्प्रतिनिधिरिति स्थिते पवोदः क्रियते॥ सत्रम

भाष.
३०

द्येकस्यविद्यजमानस्यमरणेतत्प्रतिनिधिरन्यः कार्ययव काम्यस्यापिप्रारब्धस्याव
श्येसमापनोयत्वात्॥पद्यपिचमुख्यकर्तुःप्रयोगविध्यविषयत्वान्नप्रतिनिधिर्नवाम
तेनतदुपादानसंभवस्तथापिसागकर्तरिसमरशावराःसत्रयासीरन्तिनिवाशेनसा
प्रदत्तविधानात्सप्रदृश्यरूपोपयोगसंयत्यर्थेअन्योपादानमवशिष्टैःकार्येनचतस्या
आख्यातोपाताधिकारिसंख्याविशेषत्वादायीयमानस्यचयस्यमापारोत्याफल
मोक्तत्वाभाषाधिकारित्वानुपपत्तेःकथंतमादायसाप्रदृश्यसंयतिः॥कलमीकृत्वा
भावेपिकर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैवसाप्रदृश्योपपत्तेः॥अतस्वात्वेज्येपियेपजमानास्ताक
त्वजज्ञत्पनेनवचनेनउच्यन्कत्विरूपरेआत्वेज्यलसरासमीकृत्यतदुद्देशेनयज
मानानांकर्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्यचशानजंततपात्मनेपररूपत्वेनफलमो
क्तृत्वविशिष्टकर्तृत्ववाचित्वेपियथाशक्तिप्रयोगोणमोक्तृत्वमात्रेय्यानीयमानस्य

रास
३०

कर्तृत्वसत्वात्संख्यासंपत्तविद्यात्॥अतश्चसंख्यासंपत्तयेनापेनेवप्रतिनिधुपादाने
एवंचन्यापप्राप्तेःपूर्वमेवप्रवातेनपरिसत्रापरोक्षितानांप्रसीवेतकोत्यनेदिष्टस्यातं
तस्यस्थानेदीक्षपित्वातेनसहयजेरन्तिसनेनवचनेननदिष्टत्वविधानार्थंपुनर्विधिः॥
अतपवेद्यधिकाराशिष्यव्युत्पत्तिमात्रार्थः॥एतदभावेपिवचनेनैवास्यागमोपपत्तेः॥
अत्रचयलेमरणोपितेनसहयजेरन्तिपुल्लिंगनिर्देशाद्यजमानसाप्रदृश्येनैवच
संख्यायाअपिसंपभेनकर्तृत्वपदार्थानांचपत्यतरेणायजमानैरववासिद्वेनाया
नयने॥अतएवतादृशस्थलेतुपल्याःनीनिमिर्डाहःकिंलुअग्न्यंतरेहोवयजया
नस्युतमतास्यपद्यर्कतस्वाग्निमिर्डाहेपिअनाहिताग्निसाधारण्येनानीतस्या
ग्निसंसर्गेषुमाणाभावात्त्विवदेवकर्तृत्वोपपत्तिः॥॥सस्वामी॥॥पूर्वाशेपे
तोदंआनीयमानस्यकर्तृत्वमात्रमपितुस्वामित्वमपितत्त्वानापन्नात्वात्॥॥

39

स्वरूपफलसंस्कारप्रवणान्धचेतिप्राप्तेनतावदत्रसत्रफलं॥तस्यैवगुण्येसत्य
 तुल्यतेःतद्विनतावदानीतस्यसीगकर्तृत्वाभावात्॥अतस्त्वेनस्तस्यापि॥नाप्य
 वैशिष्टानां॥सप्रक्षस्वानिकसत्रकर्तृत्वाभावात्अवशिष्टेस्तुशिष्टविगर्ह
 णारक्षणीहारार्थसवशकृत्व्येसमापनेसामाद्युपायैःसंख्यासंपत्य
 र्थयन्यःसमातीवसि॥अतरावप्रांभनिमित्तकसमापनसाध्यपापस
 योपिअवशिष्टानामेवनत्वानीतस्यप्रांभरूपनिमित्ताभावात्तत्रतस्त
 त्यकर्तृत्वमात्रमिति सिद्धं॥॥सतद्वि॥॥फलिसंस्कारब्रह्मचर्यपथो
 वृतादयोआनीतस्यफलित्वाभावाद्प्राकृतकार्यकारित्वापत्तेर्नकर्तृत्वा
 अवशिष्टानांतुसत्रफलाभावेपिप्रांभनिमित्तकप्रधानजन्यपापस
 यस्यसत्त्वात्कर्तृत्वाः॥अतएवफलिसंस्काराणांप्रकृतौप्रधानफलाधा

शन ३१

[illegible]

माघ
३२

किंचैवं मृतस्यैवं पूर्वकाले नुपरि सत्वात्संख्यासंपत्ति संभवेनानयनवैयर्थ्यं ॥ सतकर्तृ
व्यपदार्थानुष्ठानाधिमानयनमिति चेत् ॥ तेषां कुर्मति रेखिवाध्वर्पवादि सत्माख्यपाद
रमन्यस्यैका मिति न्यायेन वा कर्तृत्वं रेवतसिद्धे ॥ अश्वानयनस्य प्रयासाभावे कु
तस्य संस्कारकल्पनमिति चेत् ॥ न्यायेन तस्मिन्नावपि वचने नैव तत्सिद्धे ॥ अतएव
तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षा नैव साहित्याद्यनेकगुणा किञ्चिन्नैमित्तिक
न्याव्यवावत्यर्थप्रयोगस्यैव विधानात्तवाक्यभेदः ॥ दीक्षा चाप्राकेतकार्यापि व
चनादेव पिधीयते ॥ तस्याश्वयमनीयमपरिग्रहस्य त्वादेस्तव्योदिसिद्धिः ॥ स्व
चये केचिन्नदिभाः संस्कारास्तेन कार्या इति प्रतिभाति ॥ सत्राय दीक्षितानामिति श्रव
णाच्च नाहं नैतदानयनं ॥ सामान्यं ॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति संभवे सद्दश
वप्रतिनिधिरुतानियम इति चिंतायां कर्तव्योदनयात्किंचिद्व्यमात्राशेषादव्यशा ३२

स्वस्पचनीवारेषु वीहित्वा भविनसद्दशनीवारादिनियामकत्वाभावात् सद्दशानियमः ॥
नच वीह्यवपविनः स्वावयवैरत्यंतमेदाभावात्तदवयवानामेव कतिपयानां नीवारोपा
दानतयानीवारभिन्नतया वीहिशास्त्रेणैव तदिधानमिति वाच्यं ॥ तथा त्वेव वीहित्वेपि
नीवारोपादाने वैगुण्याभावप्रसंगादिति प्राप्ते वीहिशास्त्रेण वीहित्वजातेः साधनत्वे
मित्ते अभूतोपास्तस्याः साधनत्वा संभवादर्थो न न्यरिच्छिन्नस्य वपविनः साधनत्व
मग्रादेवी गम्यते ॥ तज्जातीयवयवानामेव च कतिपयानां तिजालोपावयवांतरोपेता
नानीवारं भक्त्यमितियग्याशक्तिप्रयोगे जाते रवपविनो वपवांतराणां च साध
नत्वं संभवेपि कतिपयावयवानामेव तत्संस्पृष्टं मयर्जंतीयतयानीवारयिजाती
यतदवयवोपादानमिति सद्दशप्रतिनिधिनियमसिद्धिः ॥ अतएव साद्दशसमा
गजजातीयवयवो रध्वत्वेनैव नियामकं न तु समानजातीयध्वयोतरेण तस्य वीहिशा

स्त्राविषयत्वात्॥ एवं च त्रीं ह्यभावे सुसदृशं तदभावे ससदृशं तदभावे यं ससदृशमित्यादि
 क्रमेणैव बोध्यं॥ ॥ निर्देशास्तु॥ वैकल्पिकपुरुषादिरेव बध्नातिपालाशो वधातीत्यादि
 शिषुस्वेन प्रकारेण यो गेय इति स्यापचा रस्तद्वैकल्पिकान्तरमेवोपादेयं न तु पूर्वो
 यात्तसदृशं वैकल्पिकान्तरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिक्यकरणेन विहितस्य
 तस्मिन्नापि प्रयोगे अंगत्वस्वरूपयोग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्ति सत्त्वावयवानामे
 वसाधनत्वसंभवे पूर्वोपात्तारंभककतिपयावयवमात्रग्रहणे प्रयाराभावादि
 तिप्राप्ते तस्मिन्नापि प्रयोगाच्च विषयत्वावसायात् तस्य योगे इतरस्यांगत्वाभावेन प
 र्वोपात्तसदृशमेवोपादेयं॥ अतएवाग्नेयत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रत्येव बोध्यं
 २० कारणत्वेन मित्युक्तं को सुभे तत्रापि वैकल्पिकानां सादितो वेधारणमित्यस्य प्रा
 माणिकत्वे संकल्पोत्रमेव तदभावे तु स्कोपाशानोभरमेव तस्यापचा र इति इष्टं ३३

वचनाच्च॥ यदि सोमं न विंदेत् फलकानामिषुणुपादित्वादौ किं सोमाभावे फलकत्वेन
 रूपेण पूतीकानां विधानमुत॥ प्रतिनिधिविधया पूतीकगतसोमावयवानां निपम
 रतिचिंतायां प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्गतसोमावयवत्वस्य ज्ञायाय ते रभावे वि
 धिरेवाप्यं॥ न च नियमविधिलाघवानुरोधेन तदंगीकरणमप्यदोषनिवारकस्य प
 त्यधिकरणाभ्यायेनापूर्वविधिगौरवस्य फलमुखत्वात् अभावे विधिपक्षेऽपि प्रति
 निधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन लाघवस्य मतमतेऽपि सत्त्वाच्च न ह्ययं त्वन्मतेऽपि
 शाब्दप्रतिनिधिनियमः॥ अपि तु फलतः तच्च फलं समाप्य विशिष्टमेव किंच सोमा
 भावे सुसदृशस्यान्यस्यैव प्राप्तेर्मदसदृशानां पूतीकानां यस्तप्राप्यभावादेव नियम
 विषयत्वानुययति॥ अतः पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकानां मपि सोमाभावे विहितत्वा
 त्तरपचारे पूर्वोक्तसदृशमुपादेय इति प्राप्तेनाभावे विधिरयं॥ तस्योत्वे पूतीकत्व

भा.म.
३४

स्पतस्वच्छिन्नव्यक्तस्वयं यवांतराणांच सोमावयववेजातीयानां कारणत्वकल्पने
गो रवापत्तेः॥ प्रतिनिधिनिधयमेतत्कृत्वा सोमावयवनिष्ठकारणतासिद्धौ पारानकुप
पूतीकारिष्ठे एकत्वेन यागोद्देशेन पूतीकत्वनिधयसमाविविधानात्पूतीकत्वस्य वयवा
नायावाकारणत्वाकल्पनालाघवं॥ अतएव नलक्षणायि॥ पूतीकानामिषुण्यया
दित्यत्र तु तृतीयाया अश्रवयाद्वितीयया यागप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तं संबन्धेन त
स्योपि न दोषः॥ यद्यपि च तेन संबन्धेन पूतीकत्वस्यैतद्विध्यभावेन पक्षे प्राप्तिः पू
तीकानां संदर्शनेन सोमाभावे तु संदर्शने वप्राप्तेस्तथापि कर्मचोदनपापतु किंचि
त्प्रतिनिधिप्रसक्तौ संदर्शनापेक्षानियमकरणात्पूर्वमेवैतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपप
त्तेः॥ अतएव पूतीकागतसोमावयवनिधयमफलकं पूतीकत्वनिधयमकरणात्पि न रान
पूतीकानां सुसंदर्शनाभावे उपादानं किंतु सोमाभाव एव॥ वचनस्यैव शीघ्रप्रवृत्तिकत ३४

यानि यामकत्वात्॥ यदि सोममित्यनुवाहसामर्थ्याच्च एवं च पूतीकापचारे सोमपूतीका
भयसंशङ्गा ह्य॥ पूतीकत्वस्यापि कारणाकोपे प्रवेशात् यतुशास्त्रे रोपिकाया मेता
संश्लेषे सोमसंश्लेषमेव ग्राह्यमित्यतः तत्तत्रैतद्विरोधादुपेक्षितं॥ तदभावे तु
सोममात्रसंश्लेषं पूतीकत्वावच्छिन्नं संसर्गस्य सोमावयवांगत्वेन गुणलोपे चेति
न्याये न व्यहृत्तं सोमावयवानामेवा तु ग्राह्यत्वात्॥ अभावे विधिपक्षे तु सोमाभावे
निमित्ते पूतीकानामेवांगत्वात् संसंश्लेषमेवेति विशेषः॥ अतएव पत्रवौहमाहोतस्व
यवत्वेनैव नीवारयति निधिस्तत्र निवारत्वस्यांगत्वात् तदप्यचारे वीहि संश्लेषमेव
यादेयं न तमयसंश्लेषमित्यपि सुलभं॥ अतएव मले उभयविधाप्रतिनिधयचारे अ
धिकरणादयं कृतं तत्र मया स्पष्टत्वादुपेक्षितं॥॥ मुख्यध्वजमे॥ यदमुत्त्वमल
भ्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपादानं पवत्त उपादाय वा द्विजाः सर्वे वासंस्काः कृताः कार्ये

तत्कृतं नकार्यं कारणात्पूर्वं मुख्यता मेत ते वोपादापपुनः संस्कारान्कृत्वा तेनैव प्र
धानं कार्यं ॥ मुख्यं संभवो विकलापादानस्य वाचनिकं स्यात्पुनः ॥ प्यत्वात् ॥ न च प्रतिनि
धित्वा रो संकल्पबाधः ॥ इदं शोध्यं कृतं संकल्पप्रमाणाभावात् ॥ सत्वेपि वाप्यथा
शक्तिशाल्वाप्यं संपादयेत्सेव संकल्पतात् ॥ प्रधानानुरोधेन पुनः संस्कारकार
ण ॥ स्यन्याप्यत्वाच्च परातु प्रतिनिधिर्नैव कार्यं तिष्ठन्नेतदप्रयोजनात्तान्मुख्य
मुपादेयं ॥ मुख्यभावनिमित्तकप्रापश्चित्तमात्रमेव तु कार्यं ॥ ॥ इव संस्कारः ॥ ॥
परातु निजो जनादिकार्यमात्रं योग्यो मुख्यस्तृणादिसकल संस्कारयोग्यस्तु
प्रतिनिधिस्तस्य मुख्यस्यैवोपादानं संस्काराणां तु गुणाले ये च मुख्यस्येति न्या
येन लोपेपि न दोषः ॥ न चान्यत्र तथात्वेपि रूपस्य दृष्टा इव संस्कारसमूह रूपत्वात् राम
न संस्काराणां काष्ठागत्वमिति वाच्यं ॥ लाघवेन सकल संस्कारजस्य परमापूर्ववि ३५

शिष्यकाकृत्यैव पूयपदार्थत्वात् अतएव पूयंतं शरीरादौ कार्यस्यैव संस्कार्यत्वानका
प्यनुपपत्तिः ॥ पत्रं तु प्रधानं तन्निजो जनासमर्थमेव मुख्यतव तदनादरेण प्रतिनिधि
नैव कार्यं संपादनं इच्छं ॥ ॥ विधिरपि ॥ यत्र तु अश्वशफपरिमाणशेषकार्याद्यप्यो
प्रापुरोडाशक्तजातिमात्राभिव्यक्तिसमर्थो वाहयोलभ्यते तत्र नैव पुरोडाशकत्वा
प्रधानमनुष्ठेयं ॥ शेषकार्याणां लोपः ॥ न च बहुनां शेषकार्याणां पुरोडाशगम
तानां पुरोडाशगमभूतैकवीह्यओ धेनलोपासंभवः ॥ वीहणा मपि यागोद्देशेन वि
हिततया यागां गत्वेन पुरोडाशां गत्वा भावात् न चोत्पत्तिशिष्यपुरोडाशावरोधा
त् वीहिभिरितितोया प्रयोजकत्वयरेति वाच्यं ॥ पुरोडाशद्वारकत्वरूपव्यापा
रकत्वेपि कारणत्वस्य कार्यं पचतीत्यारदिव उपपन्नं तत्त्वेन लक्षणायां प्रमाणा
भावात् ॥ अतश्चैकप्रधानागानुरोधेनानेकेषामपि अंगाणां लोपोभापुरुः ॥ ॥

भाष
३६

इति श्रीखंडदेवकतौ भाट्टेपिकायां सप्तमः प्रश्नः ॥ शेषात् ॥ दर्शादौ परासकल
स्य पुरोडाशस्य दधिपयसोरस्यस्यवाहविषं संपूर्णस्य गशो प्रधानानु रोधेन हवि
रंतरोत्पत्तिप्रसक्ताया यस्यासर्वापाणि हवीं विनश्यदुपपदोरे पुर्वो आजेनेता देवताः
परिसंख्यापयजेतेति श्रुतेना ज्येनेव योगादुत्पत्तिविवेकं अत्र हि नाशा दानं प्रत्येक
विनिमित्तत्वे वाक्यमेदायतेरुत्पन्नं हविरयोग्यत्वमेवाद्वैतं तवै हीति वल्लभ
यानिमित्तं न तु हविरत्तामः ॥ नाशा धुलैस्त्वैष्यप्यायते अतएवानुत्पन्नपुरो
डाशा घसंभवेना अनियमः ॥ किंतु यत्किंचिदतिपतप्रतिनिधु पादानयेव स
कदेशनाशो हेतुपक्षवदानग्रहणोत्तरं पात्री स्थस्य कुभी स्थस्य वा नाशस्तदा
भाष्यकारमते तावच्च वदानस्यैव हविष्ठां च कार्या भावेपि तेनेव पागा ॥ यमि
ककारमते तु यावन्निरुद्धवीहियारिमितपुरोडाशस्य यावत्तदुधसात्याप्यस्य

राम
३६

वचहविष्ठाद्विनीशसत्वेन पात्री स्थनाशोपि ॥ आजेनेव पागा ॥ एवं तन्मते च वदानना
शोपि हविनीशा विशेषाद्विरंतरोत्पत्तिप्रसक्तौ वचनादजेन पागा ॥ भाष्यकारमतेपि
तादृशविषये आजेनेव पागोन पुनः पात्री कुभी स्थस्वदानं सध्याद्वद्यतिपूर्वो
स्वद्यतीत्यनेन यावदुपात्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशा देवो मध्यादि २ देशस्तदयो दान
नघातदुपरि भागस्येवावदेयत्वप्रवणात् तस्य च नष्टत्वेन पुनश्च वदाने सध्यादेरेवाव
देयत्वप्रसंगात् अतस्तत्रापि हविरंतरोत्पत्तिप्रसक्तौ आजेन पागा ॥ न च सर्वमते हविष्ठा
वच्छिन्ननाशादिना हविरयोग्यत्वस्य निमित्तत्वेन व्यववनाशोपि आजेन पागापत्तिः ॥
निमित्तज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठाकतया तादृशनाशस्य नित्यतया चेति निमित्तत्वानुपपत्तेः ॥
अंष्ट्रपर्वे नून्यावर्जनीयातिरिक्तावयव न मोतुमवसेवाजेन पागा ॥ तदेवं मीमां
सकमर्यादया हि कास्तुतानं सम्यं तेतेषा मय मीमांशयः ॥ एकदेशाशावादेवैकदेशना

भाष
३७

शस्यतनिमित्तत्वं॥ एकदेशनाशोपिपुरोडाशज्यपयोऽदित्वादेः प्रत्यभिज्ञापमानत्वात्॥ त
स्येवहविष्णुवद्येदेकत्वेनपावन्निरुद्धीहिपरिमितत्वादेस्तदनुवद्येदेकत्वात्॥ तन्ना
शस्यावर्तनीयत्वाच्च अतएकदेशनाशोप्यवशिष्टस्येवयागः॥ होमः परंमध्यापादा
नत्वाभावेद्यवदानासंभवाल्लुप्यतां॥ वस्तुतस्तुयावद्वशिष्टं तस्यापिहविष्णुतन्मध्या
पादानकत्वंसंभवत्येकेतिहोमोपिकार्यंयथा॥ अतएवाश्रुत्वापनः॥ ह्यसवदानना
शोपुनरापतनाद्यवदानमिति॥ अतश्चयद्यपिमिमोसकयेतन्यायमिदंमयापिस्म
त्यनुमितवचनेनतद्योमिषुतिसुब्रह्मण्योहवत्॥ कृत्नहविर्नाशेतुअनेकह
विष्णुपामिषौकतिपयहविर्नाशोहविरंतरोत्यभिरेव॥ सर्वहविर्नाशयवाज्येनपु
नरुत्पादितेनयागः॥ अतएवायस्तवः॥ यद्यद्यतदेवतं हविर्यापयताम्यद्विस्स
देवतंनिर्दयेत्॥ यस्यसर्वाणिहवींषिआज्येनेतादेवताः परिसंख्यापयजेतेति॥ यद्यपि

शत
३७

नोतरवाकोश्रुतौचतर्वत्समविवक्षितंतथापिपूर्ववाक्यवैषम्याज्वापतेहविरुमपत
वदविरुद्धासर्वनाशस्यनिमित्ता॥॥ अपिवा॥॥ यत्रनुत्यागांशपुक्कानिशेषकापो
गियथास्विष्टकृदादौतत्रेभृतादौदिनाशोउत्तरादौतराभावावशिष्टस्यप्रतिपत्यं
तराहातत्वाच्चनतावद्येरावकारणं॥ नापिहविरंतरोत्यभिः॥ अभयोजकत्वात्॥
किंतुआज्येनैवसमापनंउक्तवचनस्यश्रुतद्वयनाशोद्व्यापेक्षामात्रेणैवप्रवृत्तेः॥
याजिकयतेतुयदिप्रतदेवतमाज्येनशेषं संस्थापयेदित्यापस्तववचनाद्वधेयं॥
अविशेषप्रवृत्तमपीदमपेक्षातुरोधात्स्विष्टकृत्परमेव अतस्यागांशाभावादि
तादेलोपयवद्वेचोत्तराद्वेत्तादिननिकप्रतिपत्तिविधाने॥ शेषत्वेनानेकप्रति
पत्तिविधानेतुशेषकदेशविनाशोपिअवशिष्टेनैवावयवशः सर्वप्रतिकरणमिति
ध्येयं॥॥ निदेशात्॥॥ शेषपसंगादि॥ दर्शपूर्णमासयोशेषमहाश्रुताः॥ तत्रेता

भा.व.
३८

मझेपञ्चमानपंचमादृशमस्यंतीतिश्रुताकसरिः।।तथाप्राशित्रमसेप्राशित्रं ब्रह्मणो
परिहरतीतिश्रुतः॥चतुर्धाकलाभमसेपिव्यादेशामानाच्चत्वारकृत्वजः॥पञ्चमानभाग
ब्रह्मभागयोस्तावेवशंपुवाककालमसेतुहविःशेषान्मस्यंतीत्याप्तातेबहुव
चनेनाध्वर्येदसमाख्याबाधेपिकर्मकरत्वात्सर्वत्विजोभवेतिनचेजामसेन्याय
प्राप्तत्वंकपुनश्चवणस्पपरिसंख्यार्थत्वाद्यंपुवाककालमसेतस्यैवभवेसु
रितिवाच्यं॥कृत्वजोप्राप्तत्वेपिअप्राप्तयजतमानसाहित्यस्यैवतत्रविधेयत्वेनत
स्यमसांतरैकृत्विकपरिसंख्यार्थत्वाभावात्॥अत्रहिइजोदेशेनकतविशि
ष्टमसांतरविधानेपिविशेषणविधिवेलायांप्राप्ताप्रविवेकेनमसायजमान
साहित्यंचविधीयते॥कृत्वजोनुभस्यप्रयाजशेषाभिधानान्यायेनकतसंस्कारा
रकत्वस्यापिवस्यमागालेनानत्यर्थत्वात्प्राप्तिसंभवेननविधानं॥स्वतएवानतत्वा ३८

वाप्रासंयजमानसाहित्यंनुविधीयते॥परितुकरिष्यमाणाकर्मणिबलाधानार्थत्वमपि
मसस्यविभाव्यतेतस्यस्तपञ्चमानपंचमत्वमहणंपलीपीलीपरिसंख्यार्थं॥सर्वथाभ
सांतरैकैर्परिसंख्याभावाद्यंपुवाककालमसेकृत्वजैवकतारः॥अस्मिंश्रुयसे
तस्मिन्पुलीयजमानयोर्विदितिस्त्रैवत्विजोहविःशेषान्मस्यंतीतिकल्पस्तत्रकारव
चनाद्वगतव्या॥॥अर्थसमावायात्॥॥इरीयूर्णमासयोप्रायश्चित्ताधिकारेभिर्ज्ञो
जुहोतिस्त्वेनेजुहोतीतिश्रुतं॥तत्रकृत्वमदरेवेइउतैकदेशमेइएवोतउमयत्रापी
त्वचिंतायांद्वयोःसंघर्षेसतिरुक्देशमेइस्यविर्जनीयत्वेनविसत्वा॥निधिमितत्वानुप
पत्तेःसर्वमेइयवेइचूर्णताइशायांप्रायश्चित्तयितप्रथमःपक्षः॥संघर्षेहोनकतियक
वयवानांचपरिभावेपिनिप्रतीत्यभावात्कयातिकारिस्थूलावपवविभाग
एवभेदनप्रतीतेस्तस्यचानित्यत्वेनसर्वभेदनवदेकदेशमेइनस्यापिनिमित्तत्वोपप

भाष.
३८

तेस्तत्रैवायं होमः॥ अयं हि मेहनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य प्रयोगः अनायेकायां सन्निपत्यो
पकारकत्वाभावाभिन्नकपालसंस्कारार्थः॥ कपाले हि मेहनेनोक्तपरिमाणद्वया
द्वैगुण्यप्रसक्तौ तस्य गिरारूपः होमेन संस्कारो नानुपपद्यते॥ तस्य चानुपपुक्तस्य सं
स्कारयोगात् सर्वमेहने चोपयोगायोगादेकदेशमेहनमेव निमित्तं अस्तु वा स प्रसी
पं संस्कार्यत्वरैव ननु निमित्तत्वाप्येकापि॥ न च भिन्नास्य कदाचित्कल्पानित्या नित्य
संयोगादितरेधः॥ अथं तस्य काश्चित्कल्पेऽपि संसीलभादिधर्मविधिवदुपपत्तेरि
ति प्राप्ते भाव्युपयोगित्वेन तोपयोगित्वे वा तस्योपधानावस्य कल्पे भिन्नकपालसंस्तु
प्रसिद्धिर्नित्यं अयमुपधातीति वाक्यविरोधानायां स्वतंत्रो होमो भिन्नसंस्कारकः॥ नो
पि प्रकरणप्राप्तिर्होमो न तसंस्कारकत्वं॥ एतेन प्राकराणिकहोमानुवादेन लोकि क रास
स्य भिन्नकपालस्य वधिकारात्वेन विधिराहवनीपवाधेनेत्यस्यासं॥ अन्यदुपस्था ३८

तीसस्य वैष्णव्यापत्तेः भिन्नस्यास्य परिमाणवाधेन कथमप्यप्राप्तेऽप्युक्तं होमस्य पाकरापि
कस्य कपालोपधाने पसरत्वाच्च प्रापश्चुत्तसमाख्यानुपपत्तेश्च अतएवेकं नीतरं॥
तच्च नैतितिक आगुयकारकं केतुवैगुण्यपरिहारार्थं कल्पेन विधीयते अतः स
र्वमेहनमेकदेशमेहनमुभयास्यैव निमित्तं॥॥ होमे॥॥ वत्रैव यस्य पुरोडाशोऽप्युक्तः
यतस्तपश्च वरुणा गृह्णाति यस्तद्विः संतिष्ठते अथ तदेव हविर्न वै पारि तिष्ठते पा
पश्चुत्तसर्वपुरोडाशस्य ह्यस्य सायामेव निमित्तं॥ अग्निपाके हविषि एव देशसा
यास्यावर्जनीयत्वात्॥ न चोवर्जनीयसायातिरिक्तकदेशसायास्येव निमित्तत्वं तस्य
वपरिच्छेदमशक्यत्वात्॥ न च तद्विः संतिष्ठति तद्विः प्रवृत्ता इव शिखे न हविषा पाग
प्रतीतेरेकदेशसायास्येव निमित्तत्वं प्रयोगसमाप्तावैवं अतीत्यशब्दप्रयोगस्य स
र्वत्र देशे न प्रयोगासमाप्तेरेवलसंसायाप्रकृतेऽपि प्रातिपादनात्॥ अतः सर्वसायास्ये

भाष.
४०

इंपनः प्रयोगरूपं प्रापश्चित्तं सर्वदा हे पापावांस्तु यदि वा वरुने चोत्थो न प्रभवेत्स्या
यसावेन सर्वदा हे अवराणां यपश्चित्तं देशा हे वा पुनः प्रयोगविधानेन ताश्चिनेकदेश
दा हे प्रापश्चित्तं नु यपश्चित्तं अतः वेकदेशा हे स्पपरिच्छेदशक्यत्वेपि एतन्मुलं श्रुतं
तौ चेतत्र प्रापश्चित्तं ससवः तादृशैकदेशाणां तु साश्चित्तं करणत्वापेनाप्येन रा
घावशिष्टेन प्रयोगसमप्रिमात्रं एवं सवसाणोपि प्रयोगसमप्रिमात्रं ज्येन पुनः उं शांत
तेत्यत्वावाहव्या ॥ ॥ यथा श्रुतिः ॥ ॥ इच्छियुयसो रे के कस्पनाशे प्रापश्चित्तमुक्ता
यं स्यो भयं हिंशंति मां र्दे इ पंच शरा वसा इ न निर्वयेदित्याम्नातं ॥ तत्र च नातिमा
त्रस्य निमित्तता सर्वदेवकस्पविहारि सत्त्वे नान्यतया निमित्तत्वा मुपपत्तेः ॥ अतो
इति तवैति वल्लु सण पाह विरति निमित्तमिति तावद्विवाह अतश्च तद्वदेवो म
युत्वमपि उभयपदवैषम्यापत्तेर्लक्षणयानिमित्तकोटिप्रविष्टमिति उभयपदविरा
तिरेव निमित्तं ॥ न ह्यत्रैकवचनादिवत्ता धुत्वादिकं प्रयोजनप्रसौति प्राप्ते महकत्वा

राम
४०

चिकारणया येनेति तो देशविशेषणस्येव निमित्तरूपो देशविशेषणस्यापि विव
सायोगादिशिष्टलक्षणया श्रुतेकवचनाद्यनुसारेणैवोभयपदसहोच्चैर्न हविरा
दिपदेषु करणोपभासाणां भावात् उभयपदस्य चोभयपदीत्येवं पूर्वोक्तैकैकनाश
प्रापश्चित्तं तावदस्योक्तार्थेण तावद्वक्तव्यमुपपत्तेरुभयत्वस्य निमित्तकोटि
प्रविष्टत्वायोगादेकैकहविनीशेपि इदं प्रापश्चित्तं ॥ वस्तुतस्तु उभयार्तिरेवात्र नि
मित्तं ॥ न च तस्या अपि नित्यत्वानिमित्तत्वानुपपत्तिः ॥ प्रकरणादेव हविर्विशेषवि
षयत्वोपपत्तिः ॥ इतरथा भवन्मतेपि इच्छियुयसो विषयत्वानुपपत्तेः ॥ अतो हे हृदयना
शरवैदं प्रापश्चित्तं हविः परमेवत्वविवक्षितं ॥ अधिकरणं तु हविः प्राप्य भावं कृत्वा
चित्तया वस्तुतस्तु पक्षद्वयेपि न हविरादिपदे लक्षणं सर्वेषां पदार्थानां माख्याता
यान्वयोत्तरं यथा परस्परान्वयोपपत्तेः एवं च विशिष्टस्य निमित्तत्वानादौ निमित्त

भाष
४१

तावच्छेदकगौरवमिषा अन्यतरविवक्षायापि निमित्तश्रुत्यप्यपतेरन्यतरापदस्य च आ
धानवाक्यगतपुरुषस्यैवानुवादेन नप्युपपत्तेश्च द्रष्टव्यं ॥ ॥ होमाभिषवा ॥ ॥ सो
मेहविधीनेनावमिरभिषुत्याहवनीयेहत्वा प्रसंचः परस्परसंश्लेषमभिसंश्लेषं पंती
सत्रहविधीनाधिकरणकमवकरणेकाभिषवस्य आहनीपाधिकरागकहो
मस्य प्रत्यगासनस्य संश्लेषकाराकित्वस्य च प्राप्तिवादेनाभिषवसमानकर्तृकं
भसांतरमेवेदं गुणाद्धिधीयत इत्युक्तं ॥ तत्र च होमाभिषवयोः स्पृष्टप्रयोजनयो
रेव कर्तृफलसंपात्तान्निमित्तत्वमिति तद्विशेषात्तास्यैकवाक्योपादानलप्यसा
हित्वास्याविवक्षितत्वं पादेन नपि कं निमित्तत्वं तत्त्वं होमाभिषवकर्तृरेव रूपस्य
त्वोक्तद्विशेषणसाहित्यं विवक्षितमित्याशङ्क्यते ॥ तथापि प्रपञ्चशेषाभिचारणस्य राम
येन भसस्य तद्वत्कर्तृनिपमस्य वाकर्तृसंस्कारकत्वाद्द्विविशेषणस्येव तद्विशेष ४१

वशास्मापि अविवक्षा ॥ अतोभिषवमात्रकर्तृनष्टुन्नेत्रादिना होममात्रकर्तृभिश्च मसा
ध्वं पुनिरपि सभसं कर्तव्य इति प्राप्ते निपमप्रतिकर्तुः संस्कार्यत्ववादिनः पार्थसारथ्येन
तेतदपतावपि आर्थेन विधिना भसप्रति संस्कार्यत्वेऽप्यमाने श्रुतमाणे विधी कर्तृणा
मुपादेयत्वाद्विशेषणविवक्षापपत्तौ आर्थिकेन विधिनाविशेषणविशिष्टस्यैव कर्तृ
रूपत्वांगीकारेण साहित्याविवक्षाभाषातिः ॥ अतोत्राभिलिख्योरेव होमाभिषवयो
रार्थिकं निमित्तत्वं ॥ यदि तु ह्यप्रत्यमस्य द्वितीयत्वाप्रत्यपांतयदोपातक्रियायामप्यन्य
योनाव्युत्पन्न इति अभिषवसमानकर्तृकत्वं होमाभिषवविशेषणं विशिष्टहोमसमा
तकर्तृकत्वस्य च भसभावनायामन्यदस्य च तेतदसुतरां विशेषणविवक्षा ॥ इत
रथा अभिषवस्याप्यविवक्षापत्तेः ॥ पुनरावेय ॥ ॥ यस्योभावगी अभितिस्तोचे रा
दित्योभ्युदिया इति मिया द्यपुनरावेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं कि

मेकै काग्यनुपमेषिभवेइतत्तवाग्निमुगातावेवेतिचंतार्याउभयत्वस्यनिमित्तत्वविशेषण
त्वेनत्वन्तरेष्विववित्तादेकैकाग्यनुगमेपिइदं प्रायश्चित्तं नबहविरुद्धमपत्तुव
देकैकाग्यनुगमेवातपस्यादिप्रायश्चित्तानंतरागनाहस्पृशयावधयत्वं। तस्यदिसो
रपाद्यभावविषयत्वात्। नचैवमपिप्रकरणेदेवकारश्रवणात्यनःपश्योगाच्चैक
मांतरत्वा अनुपपत्तेराधानस्यचौत्थसिवाकोसर्वाग्निजनकत्वस्यैवक्रप्रत्वेनविधेय
तामप्यनुरोधेनउद्देश्यनिर्णयइतिवाच्यं॥ उत्सर्जिताकोप्यग्नौनामुद्देश्यत्वेनाविव
क्षितविशेषणत्वात्॥ अतएवयोगसिध्यधिकरणन्यायेनाधानस्यप्रत्यग्निभिन्न
एवप्रयोगइतिपासेआपतनेषु संभारा निर्वयतीत्यप्राप्तापतनबहुत्वस्यविवक्षि
तत्वासाधानस्यएकेनेवप्रयोगेण सर्वाग्न्युत्पादकत्वावगतैर्विधेयस्यसामर्थ्यानुरा
हेणसर्वानुगमस्यैवं प्रायश्चित्तं अतएव दक्षिणाग्निभिन्नयो नित्यपक्षाभिप्रायेण राम
त्रोभाविशिष्टश्रवणे॥ समानयोनित्वेतुत्रितयागननाशो बोध्यं॥ पंचशाखावस्तु॥ ऐंद्रपंचश ४२

रावमोहनंनिर्वपेरित्यत्रहविर्नोशोआज्यादिनासमापनेप्रसक्तेप्रतिनिधित्वेनलाघवात्सा
 जाप्यानुवादेनपंचशरावपरिमितौदनमात्रविधानमनचवाक्यभेदः॥पंचशरावौदनपद
 योसमानाधिकरणहत्वेनाग्नयेरात्रइतिवद्विनिषविधानोपययते॥ओदनपदस्यानात्य
 र्योग्राहकत्वेनपंचशरावमितिवहुव्रीहिणोदोनस्योक्तत्वाच्चाःरेइयितिस्यान्ताप्यस्यैइ
 वताकत्वस्यापिसत्वात्तावब्रूतामितिवत्साक्षिकानुवादः॥अपवाततइत्यभिप्रायोपदेश
 हेइभेदेनशान्ताप्यस्यभेदहेइयागानुवादेनैवप्रतिनिधिविधानयितिप्राप्तेसुबंतपद
 द्वयस्यपरस्यरान्वयाव्युत्पत्तेर्बहुव्रीहिरासामान्यतोद्वेयादानेपिओदनत्वादिरूपे
 योयादानेप्रयागाभावात्तात्पर्येग्राहकत्वमंगीकृत्यैकत्रैवपदेविशिष्टलक्षणंगीका
 रेचैकापिप्राप्तकर्मात्तुवादेनानेकविधानेवाक्यभेदानायतेवाक्यभेदायादकगु
 णश्चैकमांतरमिदंप्रायाश्चतत्वेनविधीयतेअसाक्षित्वाज्यादिनैवअग्नयेरात्र

भाष
४३

रस्यत्रापितु न देवता मात्र विचिय सा प्र यणं वा क्य मे दप्रसंगात् अपितु भावनांतरविधि
युक्तं सुवने चैव सत्रा पि भावनांतरत्वा पतेर्पोगांतरत्वा नापत्तिः ॥ इत्यन्यत्र पि नो गुणस्य
वा जिनवद्यागने रकत्वावशं भावात् ॥ अभ्युदिते चोत्पत्ते देवता पनपविधानाद्य
अष्टप्रवशाद्यपि शिष्य पूर्वयागी यत्नपुत्रो ते मावना मात्र मे द इति विशेषः ॥ ॥ ॥ ॥ सुप्र
सामने ॥ ॥ ॥ तदिह कर्मांतरं इव्यनाशप्रयुक्त वेगुण्य परिहाराय त्वेन पान्नाप्या गतया वि
धीयते न तु तत्फलार्थं तत्स्थाने ॥ तत्फलस्य पापसापा दे शि शिष्य विगर्हेण निमित्तकस्य
वा सान्नाप्य यागे नैव सिद्धे साधनांतरानये सत्वात् न हि इव्यनाशात् यागलोपः ॥
इव्यातरो तस्या आज्येन वा ते समापनाय पते ॥ न च स्वगी हि रूपस्य फलस्य वैगुण्ये
सत्यनुत्पत्ते सस्य साधनाय साया मस्य विधानमिति वाच्यं तस्या त्वेन तत्कामनाभावेत
इतनुष्ठाने निमित्तश्रुतेः संकोचाय ते ॥ अतो ये स्मिन् वैगुण्य समाधानार्थत्वेनैवा स्य विधा

राम
४३

ना ॥ अपेक्षा च सान्नाप्ययागस्येवेति तस्यैव विशिष्योपस्थितत्वात् सद्यश्च कप इकल्पनपावा
क्यात् संशयते च ॥ न तु प्रकारात् सार्वांगमभ्युदितसा रेश्वा र्शमात्रां गं वा अतस्वनाशो
निमित्ते प्रयोगात् ॥ यात्येवे रमं गंतुं साण निमित्तक पुनः प्रयोगवत्प्रयोगवद्भिर्भूतं ॥ ॥ ॥ वि
श्रुतिस्तत्र प्रकारेण सत्रायागु र्हेतुविश्वजिताय हो ॥ तेति श्रुते विश्वजितितु सत्रसंक
ल्प रूपमागारणा कत्वायः सत्रनेकरोति तस्ये रं सत्रफलार्थत्वेन विधाने ॥ न तु सत्रागतया
तथा त्वे आगारणस्य निमित्तत्वप्रवरा वेप्यथीत् ॥ न चैवं सत्राकरणा स्यापि निमित्तांतः
प्रवेशादौ रवायति ॥ अतः संकल्पमात्रे निमित्ते नैमित्तिकपि रं फलांतरार्थं विधीयत इति
वाच्यं ॥ फलांतरकल्पनाये सपा सत्रफलस्यैव साधनसाको सस्य फलत्वं कल्पनेत्ता
द्यवात् ॥ तच्च फले यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं तथा त्वे वीतीया
फले क्षाया संकल्प रूपस्य निमित्तस्य सत्वेन नैमित्तिकस्यानन्यत्वा ने निमित्तसंकोचाय ते ॥

भा.घ.
४४

तथाप्रारब्धाकरणनिमित्तरोधपरिहारायंत्रेधातवीपास्थानेविधीयते अतएवतादृश
फलवाचकपदकल्पनपैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्नतस्यापिनिमित्तांतःप्रवेशः॥ अतए
वैकस्याप्यकरणो अन्यैः कर्त्रेतरसंयोगासंयोगेववा सत्रपयोगेपि अनेनैवविश्वजित्को
यइत्येकवचनस्यापुपपत्तिः॥ वत्सः॥ सत्रेअप्रवृत्तस्यविश्वजित्कृत्तैसा नाप्येअप्रवृ
त्तस्यैववृत्तित्कृत्स्यर्थमुत्तराधिकरणंतदुपोधातत्वेनेधेवचायेते॥ इति पूर्णमासयो
र्वर्हिषायौर्णमसिब्रतमुपैतिवत्तेरमावास्यायामिति श्रुतं॥ तत्रतृतीयापयवत्सकर
णकभसणापरयर्णपवृत्तविधिः॥ रागाप्राप्तमसणानुवादेनामाघममासमपिष्कं
वृत्तंवृत्तयतीतिववनांतरप्राप्तमसानुवादेनवावत्समात्रेविधिः॥ तिस्राप्रेनतावदेत
स्यवृत्तेहस्तादिवत्करणत्वेनापिभस्मत्वेनाशकत्वात्॥ नापिमासप्रकृतित्वेनविनाव
चनंविशसनेप्रमाणाभावात्॥ अतःपुरावत्सानयाकर्त्ता ईयती आश्रीयातामिति वचनं ४४

तरेकवाक्यतालाभापवर्हिषायौर्णमसिब्रतमुपैतिवत्तेरमावास्यायामिति श्रुतं॥ तत्रतृतीयापयवत्सकर
णकभसणापरयर्णपवृत्तविधिः॥ रागाप्राप्तमसणानुवादेनामाघममासमपिष्कं
वृत्तंवृत्तयतीतिववनांतरप्राप्तमसानुवादेनवावत्समात्रेविधिः॥ तिस्राप्रेनतावदेत
स्यवृत्तेहस्तादिवत्करणत्वेनापिभस्मत्वेनाशकत्वात्॥ नापिमासप्रकृतित्वेनविनाव
चनंविशसनेप्रमाणाभावात्॥ अतःपुरावत्सानयाकर्त्ता ईयती आश्रीयातामिति वचनं ४४

भा.घ.
४५

प्रहरणस्यापि शखाप्रतिपत्तिरप्या॥ किंतु प्रसरप्रहरणशखासाहित्यं गुणत्वेन मेवावस्था
महद्वययसाहित्यं॥ सहस्रगोप्रधानं इत्यनुशासनेन गुणत्वो वर्गमादिति प्राप्ते शब्द
बोधे गुणत्वश्रवणेपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आर्थिकप्रतिपत्त्यंतरविधिक
त्यनेन प्रसरइवशाखाया अपि कृतार्थत्वाविशेषेण प्रतिपाद्यत्वं अतएव शाब्दका
द्ये गुणत्वश्रवणमपि प्रसरत्तरप्रहरणकालप्रतिपत्त्यर्थमित्यंतेन नु स्वयं तत्र॥ अ
तश्चासंनयतः शाखां विनैव प्रसरप्रहरणं पौर्णमासी च॥ यथाशक्ति प्रयोगे प्रसर
सराभावेपि गुणलोपे चेति न्यायेन शाखाप्रहरणं॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भादरी
पिकायार्षेयस्मृत्युपेक्षः॥॥ अम्युदये॥॥ इति पूर्णमासयो यस्य हे विनिर्गुणपुरस्ता
द्ये इमा अमुरिया संज्ञे धातंडलान्विभजे धे मध्यमास्तान्ते ये शत्रे पुराजशय रात
वा कपालं निर्वपेत् ये स्त्रविषास्तानि शयप्रशत्रे इधश्चरुपेणिषास्तान्विषुवेति ४५

पि विषापश्रुते च रुमिति श्रुतं॥ तत्र निमित्तं वा वच्चे इत्युदयावच्छिन्नदिने प्रारंभ इति व
क्ष्यते॥ सच निमित्तस्वाभाव्येनैव दर्शयेत् सपिण्डमेव नैमित्तिकं पुनरत्र किं कर्मांतरं किं
वा गुणांतरं पुनंतरे वेति विंतायां वा कुमे रापादक गुणात्कर्मंतराणोपवर्तीणि ततश्च
कौर्विधोपेतेन हि श्रान्या रयो देवता इतत्वा इयस ईणा मध्यमा इति इव्याणि अवा
कपालत्वा इयस इमादि धि श्रुतयो रधिकरणत्वचुनुत्वं चेत्यनेकार्थविधातं प्राप्तक
र्माणि संभवति न चाकपालकत्वे स्यान्नेये प्राप्तत्वेनाविधानं॥ तत्र प्राप्तत्वेप्ये इमे
अप्राप्ततया विधेयत्वावश्यकत्वात् न च शत्रादिय रानां योगीकत्वात् सामानाधिक
राग्यादेवाग्यादिय रार्थं च न्वयोपयते र्हीर्त्वादिगुणा विशिष्टाग्यादिविधानं॥
आनेयोषा फयालः पंचदशाभ्या ज्यजीत्यादिव रसमस्तय रानां क्रिया व्यतिरेके
ण य रस्य रान्वयस्या व्युत्पन्नत्वात्॥ अतएव पुनरुक्तमध्यमादि इव्या देशेन देवतांतर

भाष.
४६

मात्रविधिरित्यप्यपास्तं॥ देवतातद्गुणरूपानेकविधौ वाक्यमेव तादृशं त्वात्॥ किंचैवं
स्थविषादिवाक्योऽप्येव्युक्तो देशाद्वाक्यमेव॥ नचासौ स्वाक्रियत इति तत्र रत्नोक्तं
पुनर्ग्रापाराभावात्॥ सर्वत्रैव तस्य तेषु किंच मध्यमादिषु यद्युक्तं न प्रकृतं
तज्जहोपि इति श्रुतयोस्तस्मात्प्रकृतं तज्जहोपि प्रमाणोक्तं नोद्देश्यं कतु यपमि॥
नच तथापि प्रयोगांतरमात्रेणैव स्वीकारेण कर्मांतव त्वेयमाणा भाषा वदति वाच्यं
निमित्तस्य विनियोगान्वपित्वस्यैव यावज्जीवाधिकरणे स्थापितत्वे यमाणा भोना
त्र प्रयोगान्वपि गुणाभावेन वा जिनवदेव तमेव नु ययते॥ अतस्त्वोत्पत्त्यन्वपिने
गुणस्य कर्म मे इकत्वा रेवेन वा जिनवदेव तमेव नु भावना मात्र मे इकत्वं॥ अतः पंचशरा
ववदेव कर्पांतराणैव तत इव्य देवता विशिष्टानि तन्नामो विधीयते तत्प्रकृतं तमेव तत
इलानां च त्रेधा तदुलानि भजे इत्यनेन मध्यमादिभावेन त्रेधा विभागः प्रयोगांतरायाति

राम
४६

तमाविधीयते॥ ननु देवतापनपादितत्वात् तेलसंघातयते॥ देवतांतरविधिबलेनैव
तस्मिन्नेव अपनपविधिवेप्यप्याचं॥ अतस्त्वसंस्कारविधिवत् तदिव प्रसिद्धत्वात्
ये मध्यमादिषु यद्युक्तोप्यनुवाहः॥ इति श्रुतयोऽनसंस्तं तेषु अधिकरणत्वेन
विधिः॥ तथा त्वे प्रणीता कार्या यन्नात्वेन सह श्रयणस्याप्यसिद्धत्वात्॥ मुञ्च विप्र
करणस्य सह श्रययतीत्येतद्वाक्ये वेप्यप्यायते॥ नेन हि न सर्वेषां भिन्नदेवता
कानां सपिह विषा मेककालावद्येन सह त्वयणं विधीयते॥ एकपयोगविधि
वज्ञेनैव तस्याप्रः॥ अतस्तेन संप्रतिपन्नदेवताकानां सह श्रयणं विधीयते॥
अतस्त्वैतद्देवप्यप्यमित्येवोत्पत्तिवाक्ये इति श्रुतयोर्नाधिकरणत्वेन विधिः॥ क
पात्वेनैव लक्षणापचसिद्धी तव नरायः॥ अतस्त्वरूपाधिकरणत्वे योरर्थप्रा
प्तत्वादेवाविधानं॥ एतेषां च नैमित्तिकानां कर्मणा स्वकालक्रियया पादशां गत्वं

भा. घ.
४७

प्रकृतात्तवच्च अकालोपक्रपातमित्तरोषविद्यार्थत्वाद्वाद्वाचिकरणन्यायेन विकल्पे
ना। यस्मिन् अकाले नुष्ठितस्याविहितत्वेन यथाचैषा रूपत्वात्विहिताननुष्ठाननिविष्टा
नुष्ठानप्रयुक्तदोषाभावेन तन्निर्घोतात्तत्वात्तु यत्तत्तद्दृष्टार्थत्वमेवैषो नैतितिकाता
मिति विभाव्यते तदस्तु समुच्चयः॥ यस्त्वग्निरापतनावाहनेन यत्प्रयुक्तं प्रयापनपक्षे
घोनासौ दृशेद्वैगुण्यादिक इति न तमासायाप्यस्य दौषनिर्घोतात्तत्वात्तु मिति प्रोप्ते
इकप्रमाणाभावात्कर्तारं॥ ननु वाक्यभेदापादको गुणः॥ इत्यादेशेन देवतामा
त्रविधानेन तस्य वाक्यभेदापादकत्वात्तदेवतायाश्चैषा यथा इको भूतयागाये
सायाभेदे वा यवादि वत्प्रकृतानामेवोपपादकत्वात्तदेवतायाश्चैषा यथा इको भूतयागाये
त्वाधिकरणत्वाद्योरर्पणप्रत्वादनुवादः॥ यद्यप्युक्तं तदेव च वक्तुं
इत्यादेशप्रकृतस्यैव मह्यं॥ देवताकारकस्यैकत्वाच्च परस्परविशेष्यविशेष्य

गम
४७

यामावेनाग्निपरस्पतात्पर्यग्राहकैर्लभेगा कृत्यैकपक्षोपादानेन वा विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वान्न
विधेयानेकता॥ यथाचाष्टाकपालत्वस्य प्राप्तिस्तथासंनयतो धि कारप्रसावेव स्पते॥
अतएवो रूदेशां नेकत्वनिमित्ततो वाक्यभेदपरमगत्यास्वीक्रियते इति मूलो नुपापनया
वस्तुतस्तुत्वाकारेण मन्त्राणां मावात्यचशराववाव्येपि चैदृ देवतो देशेन त्वस्यैवैतितिक
पंचशरावो हनरुपैककारकविधानाय तेः प्रकृते उ देशानेकत्वांगीकारे च विधेया
नेकत्वस्वीकीरस्य वा रपितु मशकत्वा इत्यादेशेन देवतामात्रविधियस्तु यत्तत्
इत्युदेवता विशिष्टभावनान्तरविधियस्तेषां वीर्यं हातो यपतिः॥ नचास्मिन्नपि यद्दे
उत्पत्यन्वपिनो गुणस्य वा जिनवद्वा गभे इकत्वापि तिः॥ भावनामात्रभेदकत्वेपि वा
पंचशराववाक्यपित दायसि रिति वाच्यं॥ यद्यप्येनैवैयं गमशकै न फलवर्गीय
त्वापत्तिस्तथायागांतरत्वप्रमायकत्वानुययते॥ अतएव वाक्यभेदपरिहारायैव

भा.घ.
४८

रभावनामेदमात्रमभ्युपगम्यते॥ वाजिनपंचरात्रावासेतुतदभावाद्यागांतरत्वनिति
विशेषः॥ अतएव धर्मिगाहकप्रयागेन यागैकत्वेवधातुतेपूर्वद्व्यावरुद्धत
स्मिन्नद्व्यांतरयोरेधिपयसोर्विकल्पेन समुच्चयेन वा निर्वशायोगाभयोरपितर
द्यागीपयोरेवविधेयभावनाविशेषणत्वं॥ अतश्च इयं देवताविशिष्टभावनात
रविधानेपिपूर्वयागीपद्व्याणामध्यमादीनां येतन्भावनाप्रत्युपादेयत्वाकले
किकसध्यमादिनृहराप्रसक्तिनवालाकिकरध्यादिग्रहणं॥ भवइत्तरीत्येव
चरुत्वाधिकरणत्वयोरनुवादेन समाप्यविधेयत्वावसुतस्तुस्थविषादिप्र
कृतिकपरंशोनापिरध्यादेसहस्रयणापतेनचरुत्वप्राप्तिरितितद्विधिरावश्य
कः॥ इध्यादिनाचसहस्रयणविधानातरधिकरणत्वेपरमनुवादे॥ सर्वथा नलैकिक
ग्रहणं॥ किंचत्रेधातंडुलान्विभजेदित्यस्यापनयविधित्वाह्यपमर्षीनिर्णयते॥ तथाहि॥ ४८

नतावदत्रतंडुलानांमध्यमादिभावेनत्रेधाविभागोविधीयते॥ तस्यमध्यमादिवाक्येरे
वप्राप्तत्वात्॥ नचमन्मत्रचित्रेधितंडुलवसुतंशोशादिप्रकृतित्वेनापिलोकसिद्धनामे
वमध्यमादीनांतंडुलानां ग्राह्यत्वात्पुनः प्रयोगांतरपातिविभागतिथ्युपविधिरर्थवानि
तिवाच्यंलोकसिद्धमध्यमादिग्रहणेतंडुलप्रकृतिभूतव्रीहिसंस्कारकनिर्वापय्यास्य
भावेनमहासत्रेहवैधिनिर्वेधेदित्यनुवादानुपपत्तेर्व्रीहिणामेवावश्योपादेयतया
विभागस्याप्यप्यप्राप्तत्वात् यतस्त्रेधातंडुलानितियददयं आनर्थक्यमिवाप्रकृतहविः
परमंगीकृतस्यापिरित्यक्तमागान्वयस्यैवप्रकृतदेवताभ्योपनयोविधीयतेआ
नर्थक्यमिवाचलसजापिनरोषः॥ तदयनयेद्वप्रकृतदेवतानां यागसंबंधोप्यय
नीतो भवेति नचायमयनयोपिनेमितिकदेवतांतरविधित्वलादेवसिद्धइतिविधिवै
यर्थ्यं॥ एतद्विध्यभावेपूर्वयागस्यदेवतावरुद्धतया देवतांतरानयेत्तत्वेनतत्रनेमिति

भाष.
४६

कदेवतांतरस्य तद्विशिष्टमायनांतरस्य वा विधानावुपपत्तेः नैमित्तिकस्याह निरवकाशतया नि
सर्वास्तु कर्तव्यं तेषां कर्मांतरविधाने नैव च सावकाशत्वात् येषु नैव निरवकाशता अतस्त्वय
च कर्मांतरविध्यसंभवः प्रसाणात् तद्विशिष्टसंज्ञफलचमसाहे निरवकाशे नैमित्तिके न
नित्यापनेयाभावेपिनित्यस्य व्याधः ॥ अतश्चाप्यनपविध्यभावाद्देवपचाराववाक्ये क
र्मांतरं ॥ यः यशु कामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्यावन्तामनया कुप्यान् ॥ ये मध्यमास्ता
तविष्णावे शिषि विषाय श्रुते चरुं ये स्थावरास्तामनये सनि सतेषां कपालं पेणिषा
स्वानिंशयप्ररात्रे इधं श्रुमिति वचने न विहितायां यशु कामेष्वावपिचापनयन
विध्यभावाद्देवकर्मांतरं ॥ मध्यमसुलो कुप्रसिध्यनुवा इकतया कथं चित्तत्रव्याख्य
यः ॥ अतश्चाप्यनयविधिरेव पूर्व देवता संबंधं पूर्वपागानामयनये सेषा देवतांत
राकांशो ह्यापनद्वारा तत्र देवतांतरसंबंधमुपयाह्यन्कर्मांतरत्वं प्रतिबधाति प्रकृता
नामेव च मध्यमादीनां दधिपयसां श्रुभावर्मांतरं उपादेयत्वमाया स्यति यच्च गृहीतेह

विरमुदिया देवा वैवृतचर्यापदि गृहीते ह विरमुदिषा द्योतार्हि एतानेव तंदुलान् सुफलीकृता
तदधिपश्चेत्यादिति गाद्यायमर्थो विज्ञायते ॥ तेन मध्यमादिभेदेनातिपस्ववारत्रयमा
दिति ॥ दधिपयो यागयोस्तु स्थविष्ठाणि च साध्या जेयाभ्यासेन सह तंत्रेण कारणां सह श्र
यंतो तिवाक्पाद्य श्रयाणामपितेसां संप्रतिपन्ना देवताकांशे हेव अतश्च दधिपश्चेतयोः
श्रवणा प्राप्तावपि साहित्यविध्यस्य यानुपपत्तेव श्रयणं शाखा साहित्यनशेन तत्प्रह
रणवत्साहित्येन चिरपश्चकतत्र संप्रतिपन्ना देवता कत्वात्प्रहनवेलायां तेन तस्य
वश्च कर्त्तव्यं श्रयणवेलायां मपितस्य वसाहित्यप्रतियोगित्वफल्यनात् ॥ अतश्चाभ्युदि
तेष्वर्न कर्मांतरमपितुनिमित्ते नैमित्तिके कर्त्तव्या गानामेव भावनांतरं स्वकाले निपयाणा द
शी प्रयोगां गंतस्यैवाकालप्रारंभरोषनिमित्तरोषपरिहारार्थं प्रापश्रुतं अकालप्रारं
भस्य रोषजनकत्वं सामान्यमुखेनात्रैव वा विवाहनं प्रजपापशुभिरहेपतिवर्द्धयत्यस्य

आतव्यं वयस्य हविर्निरुप्रमियादिवाक्यो वा इव गंतव्यं ॥ एवं चातंच नान्म्यास इरी नंयदि
विभिया दभिवो देव्युतीतिम हा रात्र एव हवी विनिर्व येस्फली कृते स दुले रूपा लो सी
त अर्द्धे रधिह वि रातंच नार्थे रध्या र्द्धे नय घमुदिपाते नातंच प्रव रे घदिन प्रातरं
न बा ह्य गान् र भो ज ये रत्य क मा तरत्वे य उपयुचते विभिया शं केत महा रात्रै चं रो रपा
त्यवं रया सीत प्रति सेत आनंच नार्थे स्व काल क्रिय मा पा र शो र्थे रध्या तंच नार्थे ॥ अ
र्द्धे न किंतु त रभ्युदिते वा वे व विनिपुं जी त न चेत्स न्नाप्य या ग एव ते न आतंच नार्थे निहि
ते नः एते न आतंच नार्थे स्थापिते नै वेति हित स्यार्थः ॥ ता छदिक मां तरं स्यात्त एते ना का
ल प्रारंभ निमित्त हा घय गि हा रा र शो र्थे मुत्या दिते न रधा क मां तर करण्य नुपय नः ॥ स्व
काल क्रिय या पा र शो र्थे एव ते न करणा यत्ते सत्र हवि रं त रो त्या रा प्र स क्तौ त आतंच ना प्र
सक्ते रर्द्धे विध्य नुपय तिः ॥ क मां तरं च रध्यां तरं एव सं स्कार विशिष्य स्यात्पा र ना पते र

शार्थो त्या दित स्य रधः प्र स त्प मा वा र्द्धे विधानानुपपत्तिः ॥ पतु मले क मां तरत्व प्र से अ धि
करणात्वे न रधिप प सो वि धाना लौ कि क स्ये वा सं स्क त स्य रधो ग्न ह णे प ते र शो र्थो त्या दित स्य प्र स
त्प मा व र त्प तं तत्स ह श्र प तो त्य स्य वे ष्य ण्यो प ते स ल्प त्वे न र वि धे नै व वि धान स्या व श्य क त्वा ड
ये सितं ॥ स द्वां ते तु प्रा य श्चि त्त स्य र शो र्थे न य पा र शो र्थे व सर्व स्य रधः प्र स क्तौ स्व काले क्रिय मा रा
र शो र्थे रध्यां त रो त्या र ना थे मा र्ते च न प्र स क्तौ अ भ्यु र य शो का पां नि म ते आतंच न सा ध न त्वे
ना र्द्धे मा त्र वि धि रू य य च ते ॥ अ र्द्धे त र स्य चा भ्यु दिते वो प्रा प्र त्वा र नु वा रं वि धि र्वे स न्य र्धे
त ॥ ॥ उ या श्रु पा जे ॥ तत्रै वो पां श्रु या ज इ व स्या ज्म स्या य न यो स्ति न वेति चिं ता यां तं दु ल ग्न
ह या स्यो प ले स ण त्वे प्र मा णा भा वा र्दे व तां त र सं यो ग्ग भा वा च्चे ना य न य ड ति प्रा प्रे तं दु ल
ग्न ह या स्य वि व शिते त र धि श्र त यो ह वि धानु य प त्या अ धि क र ण त्वा य तेः स ह श्र प
य नी ति वा क्य वे ष्य ण्यो ले य ते रे व तं दु ल ग्न ह ण स्य ह वि य र त्वा व सा या रा ज्य स्या प्य प

49

रान

49

प्रागारंभात्मावात दीप इत्यस्यापनयानुपपत्तेः॥ इदं चोपांशुपाठ इत्यस्यपनयानभिधानं
 शाखापनोनां अथपत्तनपसा तास्य संतरेणोपांशुवाज्यस्य यततितस्योक्तं ब्राह्मणमिति
 वेदनेनात्मावास्यायामपि उपांशुपाठविधानादेव गतव्यं दशमिकंतु योनामास्यातेवो
 पांशुयाज इत्यधिकरां कत्वा चिंतया॥ त्रयोदशात्मावास्यामिति चोक्तं युत्यातु वा १॥ स
 तद्वत्त्वादेवात्मावास्यायां विकल्प इत्यपि गुरवः॥ निरुद्धे॥॥॥ यस्य हविर्नि रूपाभिश्च वणा
 निर्वापोत्तरकालीनचंद्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वात् दसावास्यायां च सूर्यो दयोत्प्रागे वक्ष्य
 रिभविमध्याना निर्वापात्वाकचंद्राभ्युदयज्ञानेने दद्यापश्चित्तमितियाप्रेहाविरभ्युदिया
 दित्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहणस्याविवक्षितत्वाद् दयावक्षिनादेव
 दिनपारंभस्यैवानिमित्तित्वं लाघवात्तपोनामास्यां च तस्य नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुप
 पत्तेः परिशेषादेव दर्शविषयत्वं अतश्च निर्वापात्प्रागापि प्रक्रममात्रेण प्रापश्चित्तं॥ अत

एवमद्युगहाते हविरभ्युदियादितिलिङ्गमप्युपपद्यते ॥ अनिरुद्धे ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य नि-
मित्तत्वेऽपि नैमित्तिको देवतापनयस्तद्वत्तुल्यमहङ्गात्तदुल्लावस्थायामेव कर्तव्यः ॥ एवं तु प्रा-
क्तोभ्यस्य निर्वीयादि कार्यमिति प्राप्ते तदुत्तरं हणस्य विवक्षितत्वे दक्षिणयसो रयनयाभावे
न देवतांतरसंबन्धाना यतो महश्च यतो तिचाकवेप्यध्यायते सस्य हविर्मात्रोपलस-
शात्वात्सुवमप्यभ्युदये वैकृतीभ्यस्य निर्वीयादि ॥ अनिरुद्धे ॥ अर्द्धे निरुद्धे च द्वाभ्युदये
ज्ञाते अवशिष्टासुष्ठयो न तावत्प्राकृतीभ्यः निर्वीयादौ निमित्तसत्त्वेन नैमित्तिकस्याप्यु-
नयस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात्तनापिक वैकृतीभ्यः परार्थकदेशस्याविहितत्वेन तत्र दे-
वतां हरसंयोगात्प्रवृत्तेः ॥ यथैव हि फलं न भक्षयेदित्यग्निरिति वैधा अवयवावयवविम-
धारण्येन प्रवर्तते ॥ एवं अपनयात्मको निषेधोऽपि यथैव च फलं दद्यादित्यादिविधयो
वयविमेव प्रवर्तते एवं देवतांतरसंयोगादि अतश्च तेषां मेवावशिष्टानिर्वीयादि ॥ ५२
यादिकास्तु परार्थकदेशस्याप्यर्थक विविधविहितत्वमंगीकृत्य वैकृतीभ्यस्य नानुतिष्ठे ॥ ५२

ति ॥ साक्षात्प्राप्तिकमिषमभ्युदितेऽपि सनयतएव उतासना ये तोषीति वितापो दुव्यो देशे न देवता-
मात्रेणैव विधिमेवापि द्रव्यसाहित्यमविरहितं तत्राप्युद्देश्याने कत्वा देवतस्य सापरि तोषाभा-
वेनांतरविधिपक्षे चातादृशेष साधो दक्षिणस्थ विधयोऽप्रतापिष योऽशु साहित्यस्य विवक्षि-
तत्वादि धेयसात्तर्था नुरोधेन सन्नयना चेविषयत्वमिति प्राप्तेन चेदत्वेन शिष्टादित्यायेना-
प्रापविशेषणस्यैव कल्पविशेषणविधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तद्वागसाहित्य-
स्य तत्तद्वागसाहित्यवशेनैव प्राप्तया विशेषसाविध्यकल्पनादविवक्षितत्वेनासन्नयतोपि
अभ्युदिते सापेक्षिकारण अतश्च द्वाभ्युदयेऽप्येव द्रव्यकत्वान्मध्यमादिभेदेनाग्नेयवदाव-
ति ॥ तत्रापि महश्च ययतीति वचनेनाग्नेयं द्वाभ्युदयेऽपि स हविषोः सहस्रयणे विहिते अष्टावक्रपालत्व-
राशफपालत्वे योर्विशेषे मुख्यत्वाद्दष्टावक्रपालत्वस्यैवाशान्ते शात्रयोप्यष्टावक्रपालत्व-
कार्योऽप्यवाश्रयवशवशकपात्युत्तरेण जालस्य चरुतास्युत्पत्तेः ॥ यदि सत्राय

क्षितिनासास्युतिवेनसोमसपमज्यविश्वजितानिगन्धेण सर्वसोमेन सर्वयस्येन सर्ववेरससि
 णेनयज्ञेगनेतिश्रुते॥तत्रविश्वजिदयंसायक्रयोतरंउतततःपूर्वयापिउसांनेभवेदिति वि
 तायापद्यपिसागाधरपर्योयोव्युत्थानमात्रेनिमित्तं॥नतुसाभिषेदेवाच्याद्वैतमपिविशेष
 णानापिसोमक्रयस्तथापिसोमविभागस्यापिविश्वजिदंगत्वेनविधेयत्वात्पुनराधान
 वदेवनेमितिकस्वरूपपर्यालोचनयासोमक्रयोतरमेवविधीयतेनहिपूर्वसोमोस्तिपे
 नसोमविभागरूपमंगमनुधीयेत॥नचबोधापनादिकल्पययालोचनयापूर्वमपिसो
 मस्यसत्त्वादिभागोपपत्तिः॥विक्रैतसोमस्यवृत्त्यात्वेमुयकल्पनेनतस्मिन्पुमान
 स्वत्वाभावात्॥अतःसोमक्रयातरमेवव्युत्थानेविश्वजिदितिप्राप्तेनविभागविधिः॥
 संसृष्टद्व्यागाव्युत्थानेइवविभागस्यार्थप्राप्तात्॥अतएवसोमयदेसंसृष्टवसुवमा
 त्रपरंअतश्चसोमसपमज्येतस्याश्वाइत्यादिश्वजिन्मात्रेनेमितिकसोमक्रयात्सर्वस
 पिव्युत्थानस्यानितितस्यसत्त्वात्केतव्यमेवाकेचयद्यपिविभागविधीयतेतथापितस्यादेववि

गम

५३

धयाविश्वजित्सागदुपकारकांगत्वानावृष्टंकीतस्यैवत्स्यैववासोमस्यविभागःकिंतुलोकिक
 स्यैवत्रासंभवंधिनोयस्यकस्यचित्तोमस्यप्रत्येकविभागः॥अतश्चतारशनेमितिकस्य
 पूर्वमपिसंनवावदविशेषः॥अपविश्वजिदुगात्कर्मोतरंस्वगीर्थेविश्वजिदयेसायाआग्रा
 विश्वदयेसायापितयोस्वेतदयेसायाकर्मांतरत्वेअभ्यासःप्रकरणंतरंचप्रमाणाबोध्यं॥
 एतत्पलंचआग्रयाविश्वजिदुदेवदृष्टं॥वस्तुतस्तन्निमित्तमेदस्यनिर्वृत्तपशक्य
 त्वाद्यावतरन्यायेनेकविधामेवविश्वजिद्व्यभेदनविधीयतइतिनाउरुगागाविश्वजि
 तोस्यभेदः॥प्रवृत्तस्यविश्वजिदुताप्रवृत्तस्येतिविवारस्तुएतद्वचनाभावंकृत्वाविम
 पेतिध्येयं॥दीप्त॥सोमेयकादीह्यातित्वादीह्येत्येववहवोदीह्यायसाश्रुताः॥तत्र
 सोमहादशदीह्यायससंवदादशरात्रोक्षितेतत्तिवितेतिविहितस्यभूतिपस्वाच्य
 राक्षिणाइव्याजिनानुक्तलयाव्यारूपस्यभूतिवननस्ययसांतरंस्वसंभवात्अतो

भा.घ.
५४

न्येयसाविक्रान्तिविषयायकं वशीत इत्यादि व इनुवा हावा इति भाष्यकाराभिप्रायः ॥ वाति
क काराश यस्तु भिन प्रेश स्थले नैकं वशीत इति व इयं वा इत्यर्थो गात्स वे एव विषय
इति तावदविवाहं प्रकरणात् ३ राधा च नानैकेषां मुत्वं कल्पना ॥ तद्द्वारमेकस्यैव
भूतिवन न वाका स्यात्सि कल कल्पना ॥ दादशा रात्रि शब्दो वा ही सो परिभागा
मात्र परः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणो यो यं न विधो ही सित के तं क भूतिवन न स्यैव यसा प्रा
प्रस्य प्रयोग मध्ये अंत्यता प्राम स्यैव वा विधेयत्वात् दादशा रात्रि शब्द स्यात्तु वा इत्या
यपत्तेः अस्तु वात स्या विधयत्वे पिल स गा तथापि न रोषः ॥ अतो नैतस्य पासक त्व
कल्पनापि ही सय सायणा मे व य र्वो हि प वद्वि कल्प इति ॥ दादशा हस्तु ॥ दाद
श हितु दादशा रात्री ही सितः स्यादिति वाक्येन प व म प श्व रु रिति व द्दादशा सा क
त्वस्यैव नियमना न्न विकल्प इति प्रत्यक्ष हरण मात्रं ॥ अत एव षट्त्रिंशद् होवा प व

राम
५४

दादशा ह इति लिङ्ग उपसर्गस्य नो दादशा त्वस्य प्रमाणं तरसि द्रुत्वा ही सा अपि दादशे ति गम
यतितया लोचन एव ही सा वि र रति सा सा ब ह त्वे विधा प दभ्यां लो मा व घृति ही म्यां ल वं दभ्या
मम क दा म्यां पं स दभ्यां स स्थि द्वा म्यां स ज्ञान मिति त द्वा क्प शेषे षट्त्रिंशद् को नु के म्यां
मपि ॥ ॥ यो वि मा स्य ॥ ॥ गवा य प ने रुका ष का यो ही सा मे व्यस्त वा य ते सं रु त् स र ल वा वे सं
त्सर स्य प लो प ई का ष का इत्य पत्र स्या ते वा य ते सं वत्स रे स्या मि ही स ते प ई का ष या ही स ते
व्यस्त वा य ते सं रु त् स र स्या मि ही स ते प ई का यो ही ते प्र यो ना भिन दं तो व म य प म्य व यं ती स्य ने न
न त्रे दोषा न भि धा य वि त्रा पूर्ण मा से ही सा नु ख वा य त् स वत्स र स्य प वि त्रा पूर्ण मा स स्त स्य
वन का च उ वि धा इत्य ने न चे त्री स्तु त्वा वृ त् र हे पुर स्ता स्या णि मा स्या र्हि स र न से षा मे का
ष का यो त्र यः संप घ ते ते नै का च कां न छं वट् कु र्वं ति इति श्रुतं आ र्त्तं दुः ख युक्तं शी ता त्
॥ त्प स्तं अप न परा र त्या अपो ना भिन दं ति गी ता देव नि र्यो दो षः ॥ छं वट् रितं ॥ अत्र उ र्ति न प वा ग

भाष
५५

न्यायेन सर्वमिदं मेकं वाक्यमिति तावद्विवादश्चतुर्हस्ते वविधिः पयो होमन्या
येन तत्र च योऽपि मासो वाक्यशेषे चैवास्त तल्लिख्ये चैव न च वाक्यशेष एवोपक्रमोप
संहारयोरेकावकाशः साधुतरावमीरूपायाः परामर्शस्याः क्रयसंयत्यानुग्रहाच्च
वोक्ते श्वमाध्यैवमाद्येति वाच्यं अष्टकाशब्दास्य कर्तृविशेषमेतया तत्कालत्वेना
स्यमासवकाशव्यययोगे हेमंतशिशिरयोश्च तर्णसपरयज्ञाणामष्टमीषष्ठकाद
तिवतुष्वपि तदष्टमीषु प्रयोगेण साधुतरावमीग्रहण एव प्रमाणाभावात् ॥ द्वादश
योयो मास्यो द्वादशोकाष्टकादिति श्रुत्यंतरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च अतश्चैव
तरावस्याप्यपितत्वा नयायाश्चैवा एव योऽपि मासो यरेन ग्रहाणां भस्याः पुसाचतु
रहंशकादृशां ही सेति प्रामेव द्वादशवहारे एकावकाशव्यस्य साधुतरावस्यामे
व प्रयोगात्रस्याश्च संवत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमेस्तु तत्वात्माध्युतरावमीस्थकासां

रान
५५

गदेवतायाश्च योजनाः प्रतिनंदंतिरात्रिंशे नुमिवापत्तिः संवत्सरस्य मासपत्नी सा नोसानो
अस्तुत्युमंगलानि तन्मंत्रे संवत्सरपत्नीत्वेन सकीर्तिना साधुतरावस्या एव काष्टका
त्वप्रतीतेस्तस्योक्त्यस्यत्यनुगे च नोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च साध्या एव योऽपि
मासो यरेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादृशां ही समिद्धः अतएव सर्वोपयर्थे वा दसवं
व्याख्येयः यद्यपि द्वेषां न राभावादेकावकैव ही सायां प्रशस्ता तप्याप्यार्तत्वव्यस्तत्वा
नभिनंदकत्वरूपशेषनयात्मा मतिक्रम्यापि चैवैव परंप्रशस्ता माद्योकादशीतुत
दपेक्षयापि प्रशस्ततरा ॥ एकावकायाः द्वादशो ही सां तत्र यो रशदिनरूपायाः
क्रयसंयत्यानुग्रहीत्वा दिति ॥ ॥ ही सा कालस्य ॥ ॥ सोमेशास्तो नजु हो तीत्यादिना
पुरुषार्थानामग्निहोत्रादीनां क्रत्वंगत्वेन पर्युदासः प्रतिषेधो वा हीस्तस्य श्रुतः
अवधयेचकते ही सा मुक्तिः ॥ तपश्चैव नादिना कारणेन संख्यातः पंचक्रियमाराणां

भा. ५६

वमद्यस्योत्कर्षसराकालेति होत्रं कर्तव्यमेव पावंतं कालं शास्त्रे वशेन ही सा तु वृत्ति
 सा वत्कालेन जुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रायां वधारणादिति प्राये काललक्षणाय
 प्रयाणाभावाद्देवनिषेधावधिः॥ तस्याश्रुतिनतत्वात् कर्तव्यमेवाति होत्रादि॥
 ॥ तत्र प्रतिहामेः॥॥ ही सायां सत्तां सोमां गत्वे नाग्नि होत्रप्रतिषेधेऽपि अग्नि होत्रवा
 क्ये ही सितस्मिन् कर्तव्यत्वाश्रुते काले तद्वत्करणमित्युक्तं वायस्यावश्यकत्वात्
 यरिहारायं गोण काले प्रायश्चित्तपूर्वकं कार्यं एवाग्नि होत्र हो मः॥॥ देवापराधक
 तद्देहो कर्षेतु हुतरा पितृप्राप्रे यावज्जीवादिवाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्य जीवनादे
 निमित्तत्वमित्यविवाहंतेषां च न सायं कालत्वश्रुचित्वा हीना तत्वेन तत्वेनावच्छेदक
 त्वोत्पत्तिः॥ अपितु शुद्धतोयं तो वा योनिषिद्धः कालस्तन्मिमांसा कालत्वेन सायनादिका
 लविधेर्हि निययविधित्वात्तद्विदितरकालनिवृत्तिरपि की॥ एवं श्रुचित्वादिना अश्रु

राम ५६

चिकालनिवृत्तिरपि निषेधोपि चात्र न विधेयक्रियांगमत् एव विवक्षितो पितृत्वमंग
 गमत्तोपि अविशेषात् तस्मिन् नति विधेयक्रियाया अकरणस्य तवाप्यावश्यकत्वा
 त्त्वे अतश्च यथैव यश्च यथापि गोदेहनेनावरुद्धस्य प्रणयमनस्य न च मत्प्रयोऽक
 त्वे तस्मिन् नति तस्य कर्तव्यमशक्यत्वात् अतएव न तदभावकते वेगुरापि मपि एवं सोमां
 गमते नापि निषेधेनावरुद्धस्य ही सा कालावच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुष्ठापक
 त्वानुपपत्तेर्न तद्वत्करणप्रत्यवायादिः अतोऽप्युक्तं सत्येव च मसेधिका रवदही स
 तस्येवाग्नि होत्रादनधिकारो निषेधपक्षेऽपि फलितो भवति यदनुदासितो न जु
 होतीत्यस्याग्नि होत्रादावधिकारो निषेधविधौ कवाक्यनामा सययपुंसासत्वं म
 गीक्रियते तदा स्यैव ही सितस्य तत्रानधिकारः॥ अतश्च मुख्यकाले अनधिकार
 राहोण काले करणमनाशकं॥ एवं देवादिना अवमग्योत्कर्षेऽपि ही सावत्त्वस्य क

भा.प.
५७

मप्यविशेषान्तराद्यकालेनधिकारस्तुल्यत्वेननगोपाकालेप्रतिहोमकरणं॥॥प्रति
षेधश्च॥॥करवभययद्युदवसानीयोल्लेखोदेवादिनामवैतसकालेप्राप्तेतिहो
महोमवकर्तव्यस्तदकरणंवाप्रतिहोमःकापः॥हीसायाअवभथेनोन्माचित्वा
त॥यतुस्तथापुनरावेपसंनितपेष्टेष्टाणिहोत्रंजुहोतीतिवचनंतत्प्रकरणंतरन्यायात्सासा
गतयाउदवसानीयेष्टागतयेववाकर्ततरविधायकमितिप्राप्तेनिषेधप्रतियोगित्वेन
अत्रहोत्रादेरुपस्थितत्वात्तरपेष्टावधिसमयकत्वेनाप्युपयत्तौकर्ततरविधायि
त्वानयपतेहीसोमोकेपिउदवसानीयेष्टिप्रतोष्टाउपाआवश्यकत्वात्पूर्ववदेवानधि
कारानप्रतिहोमादिकरणंयद्युहीसासंजातायत्येतिहीसितदन्निषेधप्रसक्तोऽ
तिव्युत्पत्त्यादतहीसोत्यतिकत्वमेवनिषेधप्रयोऽकंरूपमाश्रीयातेतसहीसाभावेपि
सर्वसनिषेधप्रसक्तोऽदवसानीयायाअवाधेत्समव्याहतमेवनतदुत्कर्षेप्रतिहो

राम
५७

मादि॥॥प्रतिहोमश्चेत्तरा॥॥यद्वभथोत्कर्षेप्रतिहोमस्तदाकुत्वाचितपाविचार्यतेआग्नि
वोमसंस्थाकजोतिरोमेअवभथस्यसपंकालात्पूर्वमेवकर्तव्यत्वेनतदुत्तरंरात्रौकरणं
इकस्यैवसायंहोमस्यहीसाविमोकोरगौणकालेकरणंआप्रातराहृतैःसापहोमस्य
गौणकालोवाचनिकप्रातर्होमस्यसायंकालावधिवत्तौणकालस्यप्यतिक्रमेस्वका
लक्रियमाणप्रातर्होमेनसहसमस्यहोमविधायान्तरेणकरणंअवभथोत्कर्षेपानेकहो
यकालातिपत्तौतुसर्वीसायंहोमान्प्रतिहोमांश्चपुसहोमविविधानामस्यहोमविविधना
चस्वकालक्रियमाणहोमेनसहतरेणकुपीत॥नचातिपतिक्रमेणहोयानांक्रमेणैव
करणंशंकांशमरेशकालकर्तृत्वकनसमस्यहोमपुसहोमविविधेव्यर्ण्यप्रसेगेन
चअनेककर्णमासापूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकद्वयव्यकरणानुपपत्तेः॥अत
रवसर्वीसायंहोमान्सायंकालेप्रातर्होमांश्चप्रातःकालरवकुपीदित्यप्ययास॥स्वकाल

भाष.
५८

क्रियमाणा होमात्पूर्वमेवातिपन्न होमानां कर्तव्यत्वात् एवं चोऽग्निस्तोत्रवृत्तिर्गतौ तस्य सम
याध्युषितकालीनत्वेन नावभयस्य रात्रेव क्रियमाणत्वात् तस्य हि ती पदिने उत्कर्षात् प्रात
र्होमस्यैव पूर्वोक्तविधमानुष्ठाने ॥ अनेक होमकालातिपत्तापि तथैव न च दर्शयौर्गमा
स्योऽप्योर्गमा होमपुत्रमकपोरेवमिति तपोफलसाधनत्ववत्सायमुपक्रम्योरेव सापे
प्रातर्होमाभ्यासपोरेकफलसाधनत्वस्य कल्पसूत्रेऽपि धीनाद्योऽग्निनि सायं होमे
अनधिकारेक्यं प्रातर्होमेषु चिकार इति वाच्यं प्रातस्तथाऽग्निनीतिजे मिति सूत्रक
च नादेव सायमुपक्रम्य कल्पसूत्रेऽपि यथाभावप्रतीतेः ॥ अतश्च कत्वाचितो घटनेपि यदि
उदेव सा नीमाया रात्रौ कर्णतदा प्रातर्होमिनुष्ठानं नैमिति स तेना तु य प न्तं ॥ प्राय
श्चित्तं ॥ निनो जु होतीत्यादि प्रायश्चित्तं नैमित्तिकमपि फलापेक्षायां प्रकरणत्वं
गतिमिति सपि नैनादिनैतिक क क पा ला हेः प्रायश्चित्तसमाख्यावलेन कले गभूतक

राम
५८

पालादिनैनादिनैतिक क क पा ला हेः प्रायश्चित्तसमाख्यावलेन कले गभूतक
स्य ॥ ॥ व्यापन्नमफ प्रहरतीति वाक्यं श्रुतस्य व्यापन्नं शब्दस्य पर्यायं मभौ ज्यकोटावयनरितरे
यस्तत्रैव तेषां प्रयोगादिति शिष्यद्वितीयां मुक्तं ॥ विभागश्चुते ॥ ॥ ज्योतिषो मे दक्षिणा नैना
कवादिष्यवमानार्थं तद्देशं कथं धत्वा प्रसर्पतीति उक्तं प्रातिहते प्रसोक्तं यो मध्ये यद्युदात्ता
पठिद्यादक्षिणं तं यत्तमिषा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्देशाद्यत्सर्वस्मिन्दास्य स्यात् ॥ यादप्रातिहर्ता
सर्वे देशे तद्देशात् यदि प्रसोता बुद्धिणे वरद्देशादित्यादिना कर्तृत्वाय चोदेनाम तै प्रायश्चित्त
तं श्रुता ॥ तत्राप्येवोनाम विभाग रूपं फलमेव न तत्तदनुकूला क्रिया ॥ अतस्तत्कर्तृत्वं न हा
श्रयत्वं ॥ ततश्च श्रुतस्य व्यापन्नं ज्यवमिवाद्यद्यपि नोद्देशादिना एकेन व्यवदेशोऽप्युपयते तथापि
दिवातल्लोकवक्रया कर्तृत्वादेवात्र तत्कर्तृत्वं व्यवहारस्तस्याचान्यतरक्रियाजन्ये तु मयि क्रि
याजन्येव विलानोषव्यस्यापि प्रत्येक्यसो व कर्तृत्वं निति दुहातमात्रतिष्ठक्रिया
जन्यविभाग इव उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि दुहातं त्वव्यपदेशो ययने नैवत्येव

भा.स.
५८

त्रापि गायश्चिंतं उन्नरापि वज्रयायाप्य ते तत्र विप्रतिषेधात् ॥ योगपक्षे प्रायश्चित्तद्वय
मविरोधात्समुच्चयेनैव प्रतिहर्त्रयच्छेदनिमित्तं तद्विषयं स्वस्वसंज्ञात्रयच्छेदनिमित्तं पु
नः प्रयोगोपिशक्यत इव कर्तुं ॥ अन्यथा रसिगोक्तं विविशेष पुनः ययोगमात्रं तन्ने
मितिकेन पुनरसिगोक्तं मपि तस्यार्थप्राप्तये नानुवाच्यतात् ॥ अतः पूर्वप्रयोगे
पि सर्वस्वदानेन कश्चिद्विरोध इति प्राप्तेन तावत्सर्वप्रयोगे सर्वस्वदाने अस्य
प्यसिगोक्तस्य नैमित्तिकत्वे रसिगोक्तं सर्वस्यैव पूर्वप्रयोगे सर्वस्वदानेन नुययते ॥ नापि
पुनः प्रयोगे सर्वस्वदानं ॥ प्रतिहर्त्रयच्छेदवति प्रयोगे एव तद्विधानात् ॥ अन्यथा स
कसि मयोगे प्रतिहर्त्रयच्छेदोक्तोक्तत्वाविशेषात्त उत्तर सर्वप्रयोगे सुस्वस्वस्वार्थवा
पत्तिः ॥ नित्तवति प्रयोगे नैमित्तिकस्यैव वादकारो प्रयोगांतरेपि सति ॥ अतो
विरोधा रसिगोक्तं सर्वस्व रसिगोक्तोर्विकल्पराव पुनः प्रयोगमात्रं परमविरोधा
भवसेवते नापि विकल्पके विदितं ॥ योर्वायर्थे ॥ यदने मे शान्तिद्वयसंनि

रास
५८

पातस्तत्रासं जातविरोधित्वा रस्य नित्तकमेव नैमित्तिकं ॥ अथवानात्र शास्त्रद्वयस्य सामा
न्यविशेषादिरूपतया बलाबलं नापि प्रयागात्तदाभासरूपतया बुभुक्षोरपि समतयेव प्रसारा
त्वात् अतुष्ठात्तवेलायां योर्वायर्थं तु शास्त्रार्थोत्तधारणापत्तिः ॥ अतो विकल्पस्यैति प्रा
प्तेयैव नित्यं द्वादशशतं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन बाध्यते परत्वात् तद्वत्तेन च द्वादशश
तविधेर्नित्तं रहितप्रयोगाविषयत्वकल्पनां ॥ तथैव यरेणापि नैमित्तिकेन पूर्वस्य नै
मित्तिकस्यापि परत्वाविशेषादेव बाध्यते नैमित्तिकविधेः परनित्तं रहितप्रयोग
विषयत्वकल्पना ॥ तद्वदेव चातुष्टानकालीनमेव योर्वायर्थं शास्त्रार्थोत्तधारणावेला
यां पूर्वमेवालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः ॥ नचासं जातवि
रोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः ॥ ज्ञावकप्रसारास्य कल्पत्वेन तदयोगात्तन ह्यत्र
तरं प्रयागात् पूर्वप्रयागोक्ता कवाक्यतया स्वार्थबोधजनकं येन तदुपजीवित्वेन तदनुगुण्येन

नित अत उर मेवान रये सत योत्य च माने पूर्व प्रमाण स्पृष्ट निमित्त वत्प्रयोग विषय त्वो
 मिथ्यात्व कल्पयति न च पूर्व मे व विज्ञानं परप्रमाण स्पृष्ट निमित्त वत्प्रयोग विषय त्वो
 शो मिथ्यात्व किं मिति न कल्पयत न च निमित्तये स्याने मिति क इवान र व काश त्वमास्ति
 उभयोरपि एकैक निमित्त क प्रयोगे साव काश त्वादिति वाच्य पूर्व निमित्तोपनिषात द्यत्वा
 पां परप्रमाण ज्ञान स्पृष्टाने नोपस्थित्यभावेन धर्मि ज्ञानाभावाद्भूते स्पृष्ट पूर्व नि
 मित्त वत्प्रयोग विषय त्वो मिथ्यात्व स्पृष्ट कल्पयितु मशक्यत्वात् ॥ परनिमित्तोपनिषात
 न लाया पूर्व विज्ञान स्पृष्टि कीर्षितीव यत्वेन पु रस्फूर्तिकत्वाद्भूमि ज्ञान सत्त्वेन तद
 तत मिथ्यात्व कल्पनेन किं विद्वा धकं पदितु य व निमित्तोपनिषातोत्तर मेव पूर्व प्रमाण स्प
 मिथ्यात्व कल्पन मित्याशं को तात थापि पद परनिमित्त निषातोत्तरं पूर्व प्रमाण विस्मर
 पांत सते नोत्तर स्पृष्ट मिथ्यात्व कल्पनानुपपत्ते रवश्यं भवन्मते पूर्व प्रमाण स्मरणं कल्पं

रान
६०

मन्मतेनुपदिष्टैव दृशात्पूर्व प्रमाण स्मरणं तदा तस्मिन् मिथ्यात्व कल्पनेपि विस्मरणेपि
 रने मितिकस्यैवानुष्ठाना न किंचित्कल्पे तया चायमत्र क्रमः ॥ परनिमित्तोपनिषाते
 तनै मिलि के वाकार्य ज्ञानं ततः पूर्व विज्ञान तस्मै तत ह विरोध ज्ञानं तत रत्वे न च पेक्षा
 बुद्ध्यात्मकेन विने श्वर वस्त्वेन चतुर्थे क्षणे पूर्व ज्ञान स्पृष्टा त्व कल्पना ॥ विरोध ज्ञा
 न रशायां तदुत्तरं वा परने मितिक वाकार्य स्मरण कल्पनात्मेति न विरोधः ॥ अतः सि
 द्धं परे पा पूर्व स्पृष्ट बाध इति ॥ ॥ यद्भूत्वे जाता ॥ क्रमेपि पृच्छातु रयद्ये ही ज द्यन्त
 रात निमित्तः पुनः प्रयोगे स्वर्वस्व मेव हेयं न तु दा रशा शातं ॥ परनिमित्तया तात्पूर्वं
 तस्यैव पूर्व प्रयोगे हेयत्वेन प्रसक्तत्वात् ॥ तत्र तदद्यादिन्यनेन यत्पूर्व प्रयोगे परनिमित्त
 तया तात्पूर्वं हेयत्वे न प्रसक्तं तस्यैव रक्षणात्वेन विद्यानात्वाद्दा रशा शा त स्पृष्ट पूर्व निमित्तमे
 व बाधितत्वेन हेयतयाऽप्यसक्तं ॥ अतश्च पद्यपि स्वर्वस्व मापि अक्षिप्येन रक्षितोत्कर्षणे

भाव
६९

ववा पूर्वप्रयोगे वस्तुतो बाधितमेव तथापि परानामनया तात्सर्वं बाधज्ञानाभावादे
यत्नेन प्रसक्तो न काचित्कृतिः॥ यस्तु प्रतिहर्त्रे यद्ये हो ज च न्यस्तस्तस्मिन्नेव प्रयो
गे सर्वस्वं देयं न तु पूर्वी यद्ये कृतिमितकः पुनः प्रयोगः कार्यः॥ न च सर्वस्वदानेनाह
सिष्णुस्यैव विरोधात् द्वाधपि पुनः प्रयोगनाधे प्रमाणाभावः॥ अहसिष्णु पुनः
प्रयोगयोः समुच्चिनयोरेवने नितिकत्वेन रुकाभावे इतरस्यानुपपत्तेः॥ अतश्च
युयैव पत्न्याश्च श्रूणा समावात्केशानामपि न वपनं साहित्यस्य विवक्षितत्वात् तत्तत्
वाहसिष्णुभावे पुनः प्रयोगस्याप्यभावः यद्यपि च हास्ये पात्कृते स्प पुनः प्रयोगा
गतया विधानस्यावश्यकत्वादेव पूर्वप्रयोगे अहसिष्णुस्यार्थप्राप्तत्वाद्दक्षिणोद्
मित्यस्यानुवादत्वमुच्येत तथापि यासिका नुवादमित्येवाहसिष्णुपत्तो ये पुनः प्रयोगा
लोयइति इव व्यं वस्तुतस्तसो समयमज्येति वत्यासिका नुवादत्वेपि पुनः प्रयोगात्

गत
६९

ये प्रमाणाभावः॥ न च तस्य संख्यद्वयमात्रे पलस्य तात्त्विकपासिका नुवादत्वमिति वाच्यं सं
ख्यद्वयनाशेपि विश्वजित आवश्यकत्वेन यासिका नुवादत्वा निवाराणात्॥ वस्तुतस्तु नायम
नुवादः॥ तत्र तदा द्वाहित्येन पूर्वप्रयोगे इत्येव दक्षिणायाः पुनः प्रयोगां गतया विधाने
पि पूर्वप्रयोगात् वतकक्रान्त्यर्थे तस्मिन् न पितस्या आवश्यकत्वेनाहसिष्णुप्राप्त्यभावः॥
न चैवं पुनः प्रयोगस्य ज्योतिषो मत्वा देवद्वारदशशतादिरूपदक्षिणो प्राप्नुय यत्तत्तत्र
तच्छेयादित्यस्यैव मर्थमिति नान्यं तस्य पूर्वप्रयोगे एकविंशत्यादि पक्षकरणेन पुनः
प्रयोगे द्वा दशशतादिरपि प्राप्त्यापत्तौ तन्नित्यर्थत्वेन सार्थक्यात् उदा तु उच्चत्यत्वे सर्वे
हसप्राप्त्येत्वाच्च न चैवं केशशमश्रुत्या येन पुनः प्रयोगा बाधः॥ तत्र द्वंद्वेन साहित्यस्या
या देयकेशशमश्रुतात्वेनोक्तत्वात् साहित्यावच्छिन्नस्यैव क्रिया गत्वेन प्रत्येकं तदंगत्वाभा
वात्॥ प्रकृते तु असौ कहापिन्योरिनापनयदेवत्वात्तरसंयोगयोरिव च प्रत्येकमेव क्रि

भा.व.
६२

पान्दपा ईक वा को पा दनारिना यश्चात्ता हित्यात्र गमेपि नैक लोपे परस्परलोपानां यत्तु पपा
संभवे क हाप नो लोप उपां शु पा क्षेदेवतां त र संयोगा भावे वा पन पलो पद पः अतः प्रति
हर्षः परत्वे पूर्व प्रयोगे सर्वस्व इत्वा पुनः प्रयोगे पित देवमिति सिद्धं परत्वाच्च प्रयोगे जात
मात्रा यच्च स ललिमित क द्विती पप्रयोगे च प्रतिहर्ष पाक्षे इत्त हातत्र सर्वस्व मेव देयं नै
मित कत्वे न नित्य दक्षिणा बाध कत्वात् न च पुनः प्रयोगे गम्य प्रा यश्चित्तेषां पूर्व प्रयोगां
गत्वात् तत्र तद द्वादि स ने न च पूर्व प्रयोगां गम्य त दक्षिणा या एवो त र प्रयोगे वेति त्वमा
त्र विवक्षा न द ग गुण विरोध न्याये न गम्य त पुनः प्रयोगां ग सर्वस्व दक्षिणा बाधेन प्र
धान भूत पूर्व प्रयोगां वा दक्षिणा या एव देयत्वा मुचित मिति वाच्यं अपरं विधि
त्वा द्वा र्थत्वादि हेतु प्रसंगे नोत्तर प्रयोगे वेति दक्षिणा याः पूर्व प्रयोगां गत्वा नप रास
पत्तेः अं रुस्तस्या अपि पुनः प्रयोगां गत्वात्परेण नै मित्तिके न पूर्वस्व बाधा सर्वस्व मेव दे ६२

पागा अहं गतो ॥ द्वा दशा हा घ हां पो य चैक स्मिन्क सिं। श्व दहनि उ हा पुः अय चैहो भव
तित दक तस्या व तित्वा गण स्पे व द्वा दशा हे प द्वाच्यत्वे न फल सा धनत्वा त स्पे व प्राप्ता
श्वे सादिरू योगमाह कत्वात् ॥ अस्मत्तु वोत्पत्ति वा को प्रत्येकं करणत्वाद्वा दशा ह प देता
पि च समुदायिना मे वोक्तेः प्रत्येक मेव फलं प्रतिकरणत्वेन एक पदे पा दना च करणा ना
समुच्चयः ॥ अतश्चां गमाहिल मपि प्रत्येक मेव तद्वापि पत्न तु संबंधं धु हा ता य चिं घा
ते न क्रतु संबंधो विवक्ष्यते अपि त्वा व रूप कत्वा च त्क्रतु संबंधं विवक्ष्य व मानार्थं प्रस
र्य न उदा ता य चिं घाते न क्रतु ना य जै तेत्यर्थो व गते स्तस्य च प्रति सत्यं त्वे मे देव तत्सत्या
या ए वा व तितः ॥ तत्सत्या या अपि च तत्सत्या व्य वहितोत्तर मे वा व तितः ॥ सां ग पूर्व
सूत्रा करण व्यतिरेके णोत्तर सत्या या म न धि का रात् अत एव पूर्वार्थो गाना मप्य
त्र ना व तितः गति ध्येयं ॥ इति श्री खंड देव विरचिता यां भा ट हीय का या वष्ट स्पयं च म ॥

संनिपाते॥ इति पूर्णमासादौ कल्पमेदं श्रुतं वाशिष्ठादीनां नारायणं सोऽद्वितीयः॥ प्रयाज
स्तनूयादमेवाभित्यारिना अत्राहितं नूनातं यजतीत्येन एकदेशप्रवेति निमित्तनाय
धेयमंगीकृत्य विहितं स्पृष्टं तृतीयप्रयाजं स्पृष्टं मन्त्रावा मेदेन स्यात्मातयो नराशो
स्तनूनातं मंत्रयो रव्यवस्थया विकल्पेन न द्वितीयप्रयाजसंबन्धित्वेन प्राप्ता
वांशा वृक्षबंधमात्रेन नराशं सस्पृष्टं यते अत एव नाराशं स इति तद्विद्वतो द्वितीयप्र
याजपरं चोनुवाहं ततश्च परिशो वा देवतनूनामंत्रे अन्यसंबन्धाति द्वेस्तनूनापार
दमेवाभित्यपिषोऽनुपुस इति वदनुवाह इति न च नराशं समंत्रस्य प्रप्रकारणे
याठेपि इति पूर्णमासप्रकरणे याठभावा इति केषांचिदुक्तं पुनः प्रप्रकरणे आ
प्रोक्तं वैकतेन नराशं समंत्रयाठेपि नराशं सोऽग्नौ आ ज्यवेत्विष्यत्ये इति पूर्णमास
प्रकरणे याठभावा अत एवाश्वत्थानादिपिडपित्तैव संपठितं॥ यतु नाराशं सवा ६३

कपे द्वितीयपत्वारिविशिष्टप्रयाजं तद्विधिस्तस्य च वाशिष्ठसंबन्धात्वेन विधानं इत्येषां
भाव इति॥ ततः तथा सति सपिष्टा गोत रत्वरुत्पदिती पत्त्वस्य नाराशस्य सपागे विधाने
पि वाशिष्ठानां तनूनायाद्या गवाधे प्रमाणाभावा नराशं सोऽत रंतत्करणं पते॥ न हि द्वि
तीययदेन तत्कार्यं कारित्वेन नाराशं सविधिः॥ येन तेषां तनूनायाद्याधकत्वं शंकेतं तथा त्वे
सिद्धांते वाशिष्ठानां सप्युद्देश्यत्वेन वाक्यमेव पते॥ तनूनायाद्यादमेवापि सनेनामेवा
वतनूनायाद्यानां द्वाविधा नाराशं तद्वाधोपपत्तिः॥ तस्यैकं वाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यमेव
गीकारे प्रयाणाभावात्॥ विशिष्टविध्यपूर्वकं मातरकल्पनागौरवप्रसंगाच्च अतः प्र
वोक्तप्रकारेण मंत्रस्यैव वाशिष्ठसंबन्धविधानेन कल्पमेदं उपपादनीयं॥ स च सोऽसतो
पारिद्वारा अनेककर्तृकेषु सत्रादिषु प्राप्तं सतः सत्रादौ भिन्ना कल्याणा मप्यधिका रतं सया
न कल्याणा मेवेति विंतायामविशेषाभिन्न कल्याणा मपि न चैक कल्पकरणे अमेवावेगुत्प

भा.घ.
६४

प्रसंगावाशिष्ठानामित्यत्रयंत्रस्य शुद्धवाशिष्ठार्थत्वविधानेन करणवाचापतेः कुरुषु
कपुरुषधर्मत्वेचयोरसंख्यायतेर्वाशिष्ठस्य नराशंसमंत्रैर्होत्रैवैश्वामित्राविधानात्साक्षा
त्कर्त्तरिपरिच्छेदकत्वेनविधानायोगेपिप्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेनवा
शिष्ठत्वविध्युपपत्तेः सत्रासौ औदुंबरीसमानवदेकवाशिष्ठकर्तृकत्वेन्यत्वेवावैगुण्या
नापत्तेः॥ अतोभिनिकल्पानामप्यधिकारइतिप्राप्तेविकल्पेनप्राप्तयोर्मंत्रयोर्नियमार्थ
त्वेनवाक्यसार्थक्योपपत्तौनियतप्राप्तौपाशिष्ठव्यापत्तयोरसंख्याफलकत्वायोगा
द्वाशिष्ठोदेवोनेयप्रमाणंतरवशाद्वाशिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतस्यापूर्णमा
सांगभूतद्वितीयप्रपाजद्वा रानाराशंसमंत्रविनियोगविधिः॥ अतश्चनराशंसमंत्र
स्यावाशिष्ठेषुविनियोगाभावादेवनिवृत्तिरिति नतत्परिसंख्यायावाक्यप्रवृत्तिलत्वे॥ राम
अतश्चायनकल्पनामधिकारेपवालाभूतमंत्रयोरेतरेषांफलानापत्तेः सयान ६४

कल्पानामेवाधिकारिणावचनातु पतेनराजपुरोहितौसापुत्र्यकामौपजेपातामित्यत्रापिन
धिनिकल्पयोरधिकारः॥ इदंस्मर्युगपरधिकरणवचनत्वेनयद्वेपिलसणावृत्तत्वात्
तरन्गीकोरपिवासाहित्यवोधार्थयद्वेपिलसणाया औवृत्तकत्वाच्च अस्यादेवत्वा
त्वादेव्योसंस्पृष्टित्वानुपपत्तेः॥ अतस्तत्पुरुषस्य वापतदुत्तरं चैकाशेषः॥ अतश्चसमा
साउत्पन्नादिवचनंतर्यस्यैवद्वित्वमाहत्तमाश्रजद्वयसंबन्धिनोहोपुरोहितौसमा
नकल्पावेवयजेपातामित्याद्यः यस्तद्विवचनस्यविशेष्यान्वपित्वमुत्पत्तेः संख्याधिक
रणमुत्पादितत्वात् एकस्यानेकस्ववाराशोहोपुरोहिताविसपर अथवाएकंशेषंरुत्वे
बलपुरुषकायः॥ इतरप्यायद्वयावतिप्रसांगतगजयदेवैष्यर्थप्रसंगाच्च अतएक
स्यवराशोहोपुरोहिताविसन्तः॥ पूर्वयदेनसणायांप्रमाणाभावात्पुरोहितंवराशोतद
स्यादेवपश्चायामेकत्वस्यविवक्षितत्वेनेकस्वरजःपुरोहितद्वयानावाच्चकर्तृधारयद्य

भा.प.
६५

वायमितिप्राप्ते ब्राह्मणानामेव यो रोहितः प्रवराणां कर्मधारयानुपपत्तेर्देहसंवायं न तत्राप
रद्वयैलक्षणपुण्यपरधिकरणवचनत्वस्य निशकतत्त्वात् न च साहित्यप्रतीत्यर्थे लक्षण
तत्पत्तेरानुमानिकत्वेनाप्युपपत्तौ लक्षणार्थप्रमाणाभावात् ॥ समाहारे परं एकत्वं न
पार्थक्यपरद्वयसमुदायलक्षणं तिविशेषः ॥ वस्तुतस्तु इतरैतरे देहव्यवस्थामावेन साहित्य
प्रतीतेरानुमानिकत्वायोगादवश्यं प्रतीयमानस्य चापि लाक्षणिकत्वमावश्यकमेव तथा
पितृलक्षणया एकशेषेयिसमानत्वेन सर्वपक्षे व्यावश्यकत्वस्य नोक्त्युत्पादोप
पत्तिः ॥ अतश्च राज्ञः पुरोहितस्य च भिनकल्पयोरप्यधिकारः ॥ पुरोहितोपि च तस्यैव रा
ज्ञः पुरोहितत्वस्य स संबंधिकत्वेन राजप्रतियोगिकत्वावश्यंभावे ऐहिकस्यैव राज्यप्रति
द्योगिकत्वरूपसायुज्यफलकत्वस्याप्यत्राप्युपपत्तेः ॥ अस्तु वा अन्यस्यापि भिना कल्प
त्वेन यद्यपि न ताराशंसमंत्रे राजो न राधेन दुर्गेहितस्यापि न ताराशंससमानकल्पस्यैव सं

राम
६५

भवेन ताराशपोरेवतयोरधिकारोपपत्तिः ॥ तथापि सोमफलचमसरूपभिनकल्पयोरप्यधि
कारः तत्रापि न विकल्पः ॥ सः प्रायमिकत्वाभिमितलाञ्छनैर्मितिकेन सोमस्य बाधात् त
त्रापि ॥ ॥ तत्रैवेयजमानास्तत्र त्विज इति श्रुतेः ॥ तत्र न तावद्यजमानानां क्रतुयजनकर्तृत्वरू
पक्रत्विकत्वमाशयद्वयोः प्रथमातयोः समानाधिकरण्येनान्वयः ॥ स्वामिस्तमदशा इति स्या
पेन प्राप्नोत वा वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतो न क्रत्विकपदपरिक्रयक्रीतक्रत्विकूपरं ॥ तेनापि
च न यजमानपदस्य यागकर्तृभिन्ना इत्येवं समानाधिकरण्येनान्वयः ॥ स्वात्मनि परिक्र
या संभवेन बाधात् ॥ न च क्रत्विकूपदेन प्रकृतौ वस्तुतो वेपरिक्रयक्रीतास्तत्कार्यकव्य
नमिधा यतेन सह यजमानपदस्यैवैव नान्वयः ॥ सुवतयोः परस्यैव नान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्
विशिष्टकर्तृलक्षणाये स्यात् कार्यलक्षणाया एव क्रत्विकापरेन्याप्यत्वाच्च अतो पोहो
ता सो ध्वर्युरिति वज्रघ्न्ये क्रत्विकूपदेवतत्कार्यलक्षणाया यजमानशंस्काराद्यत्वेन तद्वि

भा.स.
६६

धीयतेपयद्युत्प्रायस्यास्यां यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीले ॥ अतएव फलपुत्रवत्त्वा रपाकृत
फार्यकल्पनापिन होषः ॥ एवं क्रुद्धिका मत्वाविशो मात्रयाणा मपिवयोना मालिज्य संस्का
ये कैल्यत्वावगते त्रयाणा मपि। सत्रेधिकारिः ॥ अतएव द्वा र्शा हे वा हे रिं वा ह्यण स्ये
त्वादि लिंग मपि संगच्छते ॥ एवं च यजमान संस्कारैरेव क्रुत्तिक पदार्थैः एकतकृतप
कारस्यापि सिद्धे तदेव परित्रयादिना क्रुत्तिकां रा संपादनमित्यपि दृष्टव्यं मित। प्राप्ते
ज्ञायकसत्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शाब्दबोधस्य लोके दृष्टत्वादिसा पूर्वविधित्वार
ष्टरूपा प्राकृतकल्पनादि होषमिया यद्युत्प्रायस्यावहितान्वयेन स्वरूपयापि मात्रस
चनेन वा क्रुत्तिकार्यस्यैवोद्देश्यत्वसंगीकल्पयजमानाः कर्त्ता ते विधीयन्ते न चैतावता
नरत्तिके तत्कलंशं कं यजमानाना मपि क्रुत्तिकत्वस्य साधिनत्वात् ॥ वरणादिवि राम
धुनीतयतमानमिन्नत्वरमतिदेशप्राप्तमुपदेशनबाध्यते ॥ नृत्वेनावलाबाह्यणकते ६६
कत्वमपीति तदनुमहायब्राह्मणानां मेवाधिकारः ॥ वा हे द्विवादि इति नत्वे हीनाभिप्रायेण ॥

वाशिष्ठानां ॥ प्रकृतौ वाशिष्ठो ब्रह्मा वै श्वामित्रो होतेति ब्रह्मत्वाच्च देशेन वाशिष्ठादिविधाना
तयोश्च विरुद्धकल्पत्वात् सत्रे विकल्प इति प्राप्ते यएव कश्चित्सो ममानानधीते स एव वा
शिष्ठ इत्यर्थे वा देन ए येन पदस्यैव विधिस्थवाशिष्ठपदस्य लक्षणया लो मभागा ध्ये
तमात्रपरत्वावसाया छम्पार्थविध्यभावेन वै श्वामित्रसमानकल्याना मेवाधिकारः ॥
भाष्येतु यएव कश्चित्सो मभागा नधीयात स एव ब्रह्मा भवेदिति वाक्यमुदाहरणस्य
विधित्वांगीकारेण वाशिष्ठो ब्रह्मा इत्यस्य तदेव वा रत्वा शक्यार्थविध्यभाव इत्य
क्तविहारस्य ॥ सारस्वतसत्रे परस्परैर्वा सते स्वर्गलोकं पतियेनाहिताग्नेयः सत्रमास
त इति विधौ सत्रमुहणस्य प्रकारेण न संकोचेपु माणा भावात्सर्वसत्रेष्वपि अनाहिता
ग्नीना मपि आहिताग्नि सहितानां अधिकार इति मन्यते ॥ अतएव सारस्वतसत्रवदेव
तरसर्वसत्रव्यतिरिक्तविषयमेवाधानगतोत्तमनेयं ॥ इति सोमोत्तरकालतातुक्रुत्तत्वा

भा.व.
६७

देकं केचिन्नाहंरघिसोमकर्तारमवेक्ष्योपतेत्रनोवा॥ न हितत्रेवि सोमसमा तकर्तकलम
पि विधीयते॥ वाक्यमे रप्र संगति प्राप्ते एकको प रो पाशनेन वाक्यमे रभा वादिषि
सोमसमानकर्तृत्वा कवेाते तत्र चाद्यानग तात्मने य हनुरो धा हाहिताग्नियानुक्त
कत्वा रगतेः सारस्वत सत्र प्रकर सास्थ विधिवा को न च गो धा दिव तत्रैवा नाहिता
मे रभ्यतुज्ञा नो हलने य हनुरो धेने वे रुर सत्रे षु आहिताग्निना मेवा धिका रः॥॥ जु
हो सी नो॥॥ जुहो रियात्रे षु तु आत्मने य स प्रवा गा हो दु री संमान न व दु ण ता च प स्य
कस्य विधजमानस्य पात्रे पि सत्रे धिका र इति प्राप्ते य स्येव यत्रै रूपको तः प्रयोगस्त
स्येव य जमानस्य सत्र प्रयोग मध्ये क हावि न रणे प रित त्यात्रै स्त स्य हा ह स्त हा सत्र
वै गुण्ये य दिन हा ह स्त हा आहिताग्नि मग्नि मि र्हंति य ज पात्रे षु दक्षिणे ह स्ते षु ज
ह मा सा द्यती त्यादिना विहितस्य पात्र प्रतियति पूर्व - कस्य पात्र गुण क हा ह स्त लोप

राम
६७

संगः॥ अतः साधरणान्यन्यानि पात्राण्युत्पाद्य सत्रे धिका रः॥॥ पुरुषकल्पे॥॥ पासुविक
तिषु सप्र दश सामि धे नी रनुब्रूयादिति श्रु तं तासु वै श्वे स्येवा धिका रः॥ प्रकृतौ सप्र दश
वै श्वे स्ये सनेन तत द्विक लि मारु स्तु सा प्र दश पा नुवा हे न वै श्वे स्ये क त्वेन विधाना
त॥ येषो देशे ना पूर्व सा प्र दश विधौ पांच दश बा धा यतेः॥ वाशिष्ठाना पि सत्र तु व्यव
स्थार्थत्वा त थांगी करण मिति विशेषः॥ अतश्च वै श्वे स्ये क ल्पे क सा प्र दश पा नुरो धे न तस्यै
व ता स्व धिका र इति प्राप्ते सामि धे नी सा धि नी भू त सा प्र दश पा देशे विशि षो देशाय
तेः सा प्र दश पा मात्रो देशे च विकल्प पूर्व सा धनी भू त सामि धे नी ता मे व विशि ष्या प
स्थाप का भावे ना नु ना दयो गा ध्य सा प्र दश पा व पि विधाना य तेः प्रकरणानुम
हा च वै श्वे स्यो देशे नेव त द धिका रि के दर्श पूर्ण मा स संबं धि सामि धे नी व तित्व सं
बंधे र सा प्र दश विधीयते॥ अथा च वै श्वे स्ये निमित्तत्वं॥ विकलौ च नै मिति कत्वा

भाष
६२

नियमेन विहितस्यापि चाश्वविषये ऐदिकस्य हानस्य प्रतिषेध एव क्रियते तथापि वि
श्वजित्प्रकरणे स्थानेन न पर्युहस एव स्वर्वाचय देन नियमत एव सर्वहानस्य विहि
तत्वेनाश्वानोपितत्प्रवृत्तेर्वैधतयानिषेधयसेविकल्पस्योपरिहायेत्वात्। आव
श्यकी चेयं वाक्यद्वयकल्पना इतरथा अश्वप्रतिग्रहे स्यधिकरणा होला किका
श्वहाननिषेधक्यपनानुपयते। चोभयतो दतः प्रनिगृह्यतो तितु पुरुषार्थः प्रति
षेधो हानलक्षणया वायर्मुहस इत्यप्यवधेयं वस्तु तस्तु प्राकृतस्यैव नैमित्तिक
स्य सर्वस्वहानस्या नैमित्तिकत्वाये विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृतौ च दक्षिण्यर्थ
भागे इच्छयेवाश्वानां प्रसक्तेरनारभ्याधीतेनेवेतन्निषेधोपपन्नो न विश्वजित्प्रक
रणे वाक्या नरकल्पनमपि॥ अतएव ज्योतिषो मतद्विकोरने जे सर्वस्वहाने अश्वानां
हाननिषेधमेव॥॥ नित्यत्वाच्च॥॥ यल्लिखित्यु रूषस्यो यमो भोभापसंकुप्याशयनासनग

शान
६६३

[illegible]

भा.घ.
१०

न॥ यच्चामस्मै प्रतिश्रुतमित्यस्मै हाननिषेधाच्च ननु स्वत्वे निर्वपवत् अशोषवाता॥ ज्यो
तिष्ठो मे तादृकारे स्त इत्यत्र सर्वस्य हानतात्मा तत्र च ता कथा तत्र लु क्यो रं भ सवत्रि
था य जमाने नात्मा यं धनवचनाद्यवस्थापितं म स्याथं क्वत्वर्थे इति रागार्थं चेति॥ तत्र स
र्वस्वत्वाविशेषाद्विविधस्यापि हानं॥ ननु इक्षिणार्थभागस्यैव सर्वता तस्य प्रकृतो
इक्षिणार्थत्वे सर्वस्व हानविधिर्वैष्यर्थत इभागात्रयस्याप्यविशेषात् इक्षिणार्थो य
स्या ग इति व्यपदेशानुपपत्तेः अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्ट सर्वस्व हानवशो नातिदेश
प्राप्तकर्षशेषलोपः॥ परार्थानां प्रधानत्वाद्वा भूत इक्षिणा नु रं धेनवा धस्य प्रयेप
वलावलभ्या येनानुपपत्तेर्वै किंचित्तैश्चैव सर्वस्य तस्यैव ता मिति प्राप्ते इक्षिणा
र्थे न निदिष्टस्य तत्संबंधप्राप्तौ सर्वता यात्र विधाने लाघवमिति तस्यैव सर्व हानं न चे
वं प्रकाशवपितस्य हानापत्तेरत्र विधिर्वैष्यर्थः॥ इतरथा तस्य इक्षिणार्थत्वा नुपपत्ते
रिति वाच्यं पक्षे तावता क्रत्विकानां नुमेपु रपितु सर्वस्वेनेत्यनेन वचनेन ह दृशशानेनान

राम
१०

त्यसंभवे तस्यापि इक्षिणार्थत्वात्॥ अत्र च इक्षिणार्थभागस्यैव देपत्वे वस्थिते पूर्वत नानिष
धिकरणानि फलत्वाच्चिन्नयेति केचित्॥ वस्तु तस्तु पित्रा हीनामपि इक्षिणा भागात् पाते न विचार
पपत्तेन कत्वा चिंतात्वं॥ अहो॥ अस्य वरात्रो हीनस्तस्य विश्वजित्प्रथमं महस्तनो
मिहोत्सवं षडहस्ततो मिजित्यश्रु कामो ह्येते न य जेति श्रुतिः॥ तत्र विश्वजिति प्रकरण
तराधिकरणोक्त्या येन कर्पातरे नो मावि देशेने का हका उपठित विश्वजितो धर्मः सर्वस्व
अन्येषु तु गगता द्वा दशा हतो ज्योतिषो मिको द्वा दशा है च प्रति सत्यं मे हे नाति देशो पि प्रयो
गै कत्वेन केचै कत्वस्य दृशय वस्यमाणत्वात् हानत्यर्था य इक्षिणाया अपितं त्रेणा हवं
ते वा देयत्वप्रसक्ता वन्वहं द्वा दशा शतं दृश तोत्यनेना वत्ति फलको न्वहका लो विधीयते
द्वा दशा शतं स्यापितु विधाने वा क्यमे दयते प्रा कत वा वी य द्वा रित सागा मात्रो य ल
सुपां तस्ते न पा इक्षिणा तं त्रेण देयत्वेन प्रसक्ता तां प्रत्यहं दृश तो तित द्वा कार्थः॥ तदि

शार्थवरात्रेनामातिदेशप्राप्त्याभ्यां विश्वजिह्वानुग्रहप्राप्त्यापमयोनुग्रहस्य
 पत्वाद्वाद्दशशतस्यैवतत्रेणोपकारकप्रसक्तैस्तस्यैवान्वहमित्यनेनावसिक्करणाद्वा
 दशशतमेवप्रसक्तं देयमितिवार्तिककाशाशयः॥ भाष्यकारोयस्तुअथरात्रप्रकरणे
 तैवहीप्रतेवाश्वयमुभिर्पोविश्वजितिसर्वस्वनदहातीत्यन्यथासिद्धलिंगोयध्वप्राय
 म्यादिनातत्कल्पविधिर्नैववासर्वस्वविधानाद्ययवसर्वेषुचाहसुसर्वस्वदेयति
 ति॥॥ विकारः॥॥ प्रकृतिरुनेविश्वजितिद्वादशशतादिन्यनधस्यापि सर्वस्वपदवाच्यत्वे
 पयतेस्तद्धेतोऽप्यधिकारइतिप्राप्तेप्रेप्रकृतौआतिषोमेपद्येतावतानत्विजोनानमेपुरपि
 तुसर्वस्वनेत्यनेनद्वादशशतसाध्यायायानतौसर्वस्वविधानात्तत्रचतश्चिकप्येनपो
 ण्यतयाप्राप्तेसाद्दशस्यैवचात्रयसुप्रासस्यनियममात्रकरणद्वादशशताधिकध
 नवतस्यैवविश्वजित्यधिकारः॥॥ अपरिचिते॥॥ आधानेएकादेयापददेयाद्वादशदे
 याश्वतुर्विंशतिदेयाशतदेयंसहस्रं देयं मपरिमितं देयमितिश्रुतं तत्र अपरिमितशब्दः

परिमाणशून्यमवयवच्युत्यसामिधत्तेनचपरिमाणशून्यस्वरानं संभवतीत्यतः प्रकाशपरि
 माणशून्यसंख्यमर्थः॥ तेन प्रकृतपरिमाणाप्रतिषेधस्यैवापमितिप्राप्तेज्ञातपरिमाणेपिवा
 हुत्यमात्रेणालोकेअपरिमितशब्दप्रयोगादकुल्येशक्तिः॥ ततश्चाश्वकरीरिवतुल्य
 योधावाधानायेपूर्वपरिमाणाप्रतिषेधः॥ अपरिमितशब्दस्यनसमासत्वेतदेतर्जन
 स्यनत्रक्रियान्वययस्यभावेननिषेधायोगाच्चप्रकृतपरिमाणानामनेकत्वबल
 लेनेवविकल्पप्राप्तेनिषेधवैषम्याच्चप्रकृतपरिमाणातिरिक्तनियतपरिमाणक
 र्त्तः॥ तद्विध्यंतीकारेचलसंज्ञायायतेर्वृत्तदुत्वावच्छिन्नद्वयकदानोनरविधिरेवा
 यंत्वंहत्वस्यचापेक्षिकत्वेनपूर्वकृतसहस्रावधिकत्वनिश्चयान्नरपेक्षयाधिकमेवा
 परिमितं॥ परकृतिः॥ ईशं ईशमासयोरितिहस्मादेवउकुपाधिरासीत्वा नेपचतेतिश्रु
 तं॥ इदंचककर्तृकोपारव्यानपरत्वात्परकृतिः॥ अयंचारणपाशनविधेःशेषः॥ बहुकृत
 कोपारव्यानपरंचवाक्यपुराकल्पः॥ सत्रेउत्तुकेसहस्रं समाजमुस्तानसुरारक्षांसिनिजप्र

भाष
७२

रितिअपंचादपतेरेवाग्निनिर्मथनिर्वपेरन्नितिनिसंस्थाग्नि संसर्गस्तुत्यर्थंउत्पन्नक
सर्गनिर्दकः संस्तद्धिधेः शेषः॥ नतुस्वतंत्रोविधिरित्योदुबराधिकरणोनिणी तमेवपरस्मै
कदाहरणेनतुयसविधिसहकत्वाचितयाविचार्यते॥ वधिगोत्रोत्पन्नाधिकारके
शेषेणमासौदेशेनतत्कर्तृसंस्कारार्थतयावायाययाकविधिरितितद्वत्तत्त्वमाय
याकेधिकारोवैश्यनियतकसासदृशवत्॥ नह्यत्रप्राच्यत्ववधिगोत्रत्वदुर्वचं
येनतत्कल्पविधेः सामान्यविषयत्वस्यादितिप्राप्तेस्तुत्यापत्वेनोपातस्यवधिगा
गोत्रत्वस्यविधेयमाययाकविशेषतात्वकल्पनेप्रमाणाभावात्माययाकसात्रविधा
नेनसर्वाधिकारः॥ सहस्रसंवत्सरः॥॥ पंचयंचाशतस्त्रितः संवत्सरः पंचयंचाश
तपंचदशाः पंचयंचाशतः इत्यतश्चः पंचशपंचशतएकेविंशविंशसहस्रमयनस
हस्रवत्सरमितिप्रुतं॥ अत्रयंचाशब्दः संख्यापरएवविदुशंवत्सरश्चाशब्दो
तुल्यसायात्रिवत्सोमकसंवत्सरसाध्यक्रतुचक्षिपरोपंचाशब्दवि शेषेण

राम
७२

यंचरावोपितेनतादृशक्रतुवर्तिनीपंचत्वसंख्यावधिनापंचाशत्संख्येतिपक्षिकात्त्वपवे
लायाफलितार्थः॥ तदिहत्रिद्वारुदित्तोमकत्वेयद्यपिसाक्षात्संबंधेनाहृत्येतथापि
तादृशाहर्षदितत्वात्संवत्सरेपितत्संभवोतिसंवत्सरश्चोत्पत्त्ययावत्सासंवत्सरमेवा
मिधत्तेननुव्याणासहस्रायुष्टाभावातिर्येगधिकरणनिराकृतोपिप्रुतिबलादुंध
वीदीनायेवाधिकारः॥ तेषांत्वमाद्युपसंहारासमर्थाननुव्यामेषादवारमायनलब्ध
सहस्रायुषासं॥ रस्ययनादेरेवतावदायुः संयादनसामर्थ्येप्रयाणाभावात्तासुर्वयुरु
षदतिप्रुतेश्चेकेनारब्धस्यपुत्रादिपारंपर्येणसमायनमितिकुलकल्पोवा॥ शास्त्रफले
प्रयोक्तृरितिन्यायस्यविनावचनमपवादप्रमाणाभावात्समस्तकर्मीनुष्ठानाभावेविकला
नद्यापिनोफलानुत्पत्तिप्रसंगात्सत्रारंभादेवसहस्रायुषुजायतइतिवाकल्प्यं॥ एतादृशक
ल्पनेपिप्रमाणाभावात्पंचयंचाशतइतिपञ्जमानाभिप्रायासंख्यातेनैकोपित्रिवत्सामक

पागायुः संवत्सरः पंचपंचाशत्संख्याकैः यजमानैः संबन्ध्यामानासावत्संख्यदस्युपचर्यते अ
तश्च चतुःसंवत्सरसि संवत्सरे द्विशतद्वयं यजमानैः कार्यमिति वा पञ्चातरे म॥ अस्यापि
बुद्धावत्सं तमना रोहात्सप्तदशावराचतुर्विंशतिपरमा इति आतिदेशिकपरिमाणवाधा
पक्षे श्रानुपपत्तिः॥ तस्मात्संख्याशब्दसंवत्सरशब्दगौणमाश्रये वा मनुष्याधिक
रः समर्थनीयः॥ तत्रापि संख्याशब्दोऽर्थो रव्यत्वाद्देकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्वा
त्॥ संवत्सरय इत्युक्तं न तातो रचोरादिभिरुक्तं कार्यत्वाच्च निश्चया समर्थं भवति गो
णात्तत्र योयासः संवत्सर इति देशनात्मा सध्ववेति एकः पक्षः॥ तत्रापि त्वशक्तिस्तस्व
स्त्वेव न द्वाधा नाहर्ध्वं सह समासययंतं जीव न संभवति अतः संवत्सर इति सावेदं
शास्त्रे य इति प्रयोगाद्वा देशरात्रिष्वप्यपरः॥ प्रतिमाशब्दविशेषणत्वेन संवत्सरशब्दो
न तस्य द्वादेशरात्रिषु प्रयोगः॥ तैत्रिच द्वादेशरात्रिषु संवत्सरशब्दोऽत्र संवत्सरशब्दः॥ त्रि
दशदिपदोऽहोममात्रवाचकैरपि तद्विशिष्टं अहोरेवलक्षणया प्रकारेण ते तत्संघसुल

सितलसिपायालस्यतावच्छेदका गौरवांगीकारेण वा अतस्तन्मिषा संवत्सरय इति वसपरमेव
तिसिद्धं तः॥ इदं च कतादियुगांतरस्वपि मनुष्याणां शतमेव परमापुरितिकत्वाचितया पदानुस
तिपुगणेति हासाहो श्रुतस्याप्रकथतरपुठपयोगादिफलस्य नेकसहस्रवत्सरपरिमितस्यायु
षोपि प्रकृतस्य यथैव स्पष्टमाणि कृत्वं एतदायकबलेनैव शतायुर्वै पुरुष इति श्रुते
शतायुष्युस्मैति विग्रहः कलियुगाभिप्रायत्वं वा आश्रयणीयं तदत्रिच द्वादेशरात्रिषु न अ
हः संसंघमेव च त्रिचत्तो मकाहर्ध्वतत्वं संबन्धेन तत्सपित्वा संवत्सरशब्दोपपत्त्या श्रु
तस्य संसंघगोवधादिव द्युगांतरस्य तावदायुष्कमनुष्यपरिमितध्वयं न हि सिमा
सकमते युगारियवस्थालीका तत्तद्युगधर्मव्यवस्थायकस्मार्तविधीनां निर्विषयत्वा
यत्ते॥॥ इति श्रीस्वउदेवकतो भारतीपिकायां सप्तमः॥॥ इति पूर्वकत्वात्॥ सं
तिचतुर्होतृसंज्ञका मंत्राः पृथिवी होता धौरध्वर्युरित्सा इत्येते ज्ञेया होमाश्च विहिताः॥॥ तत्र

भा.घ.
७४

येतावत्कत्वार्थाः पुरुषार्था अपि चावचनात्कृतप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाहस्य वनास्त
 येपि पृथग्भूताः काम्याजयास्तैष्वप्यविवाहस्य आहिताग्नेनाहिताग्नि साधारणत्वात्
 येतुता दशाहो मासेषा यद्वा हवनीये जुहोतीत्यनेना हवनीयाधिकरणकत्वस्य विहितत्वादि
 रहोमवदेवाहिताग्निमात्राधिकारवत्त्वं। पतुष्वप्येव अनाहिताग्नेरिविरिति चतुर्होतृसंनिधौ
 वचनेन ये यमनाहिताग्नेः क्रियाजयादिरूपा सा इति तुल्यस्येवमिति सा दृश्यतात्रानुवादेन
 जयाभिप्रायकतयानानुपयना यदितुविध्यं तत्रैवत्वाभावेनार्थयादृशानुपपत्तेर्जपेज
 धिसा दृश्यस्य कप्यमप्यनुपपत्तेः श्राव्येयस्य गद्यद्वित्वसा दृश्याच्चतुर्होतृहोमरूपे वि
 संनाहिताग्नेरित्यर्थगीकारेण विधिरित्याश्रयेत तथापि तस्मादिहिताग्निपरिसंख्या र्थ
 त्वप्रमाणाभावात्पि उपित यज्ञवदुभयाधिकारकत्वमिति प्राप्ते प्रत्यक्षवचनेनानाहिता
 ग्नः कर्तृत्वविधौ तत एव स्मात्ताग्न्यधिकरणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणा कत्वस्यासंभ
 वी देववाचापरिसंख्यात्वाना यतेः रनाहिताग्नेरेवाधिकारः। पिंजपित यज्ञेतु एवमनाहि

राम
७४

ताग्निरिति वचनेनाहिताग्नेरप्यभ्युक्तानां दुभयाधिकार इति विशेषः।।।। उपनयना उपनय
 नांगभूता हो य आचार्यकर्तृका मायाकर्तृकाश्चाभावापि उपनयन द्वारा मायावकस
 स्कोराया इत्यविवाहं नत्रयेतावदुभयकर्तृकास्तेषां सत्यपि आचार्यस्याहिताग्नि त्वे आ
 धानगतात्मनेय इति रोधा नाचार्याग्निषु कार्याः अपितु लौकिकसंवागेन।। येतु मायाव कर्तृ
 कास्ते सुतरां।। कृतविधीनामिवोपनयनांगभूतहोयानामपि आधानाप्रयोजकत्वात् प्रयो
 जकत्वेपि वा आधानस्या इतरकमेव तत्तानां क्षयकत्वाभावेनोपनयनासंबन्धकत्वेन सश
 क्यत्वाच्च आक्षेपकत्वेपि बोधयाधिकारकस्याधानस्य भार्याभावेन उपपत्तेः श्रुः भार्याया
 श्रुत्वात्वा भार्यामधिगच्छेदिति समावर्तनोत्तरकाले विवाहविधानेन पूर्वमसंधवात्
 नच प्रयोजमानुत्तरे न कालादित्वाच्चः एतद्वाक्यस्य निर्विषयत्वा यत्ते नचापत्यार्थरा
 रातरकरणे कालविधिः।। धर्मनार्थवका मेत्यादिर्यो लोचनया धर्मार्थमप्युत्तरार्थं च द्रष्टव्यं

म.प.
७५

राजपयतेः स रत्रिपा यामपि स्व तंत्र कालामानेन कृतु विधिना याधानाध्यपनवदेव स रत्रिपा
 प्रयोजकत्वाभावाच्च अत एव न विरक्तस्य कर्माचं स रत्रिपा कितु आश्रमांतरमेव किंचि
 पनयनात् सर्वमाधान करण जात पुत्रत्वाद्या धान काल लोपो बवर्षत्वाद्युपनयन काल
 लोपो वा प्र सजेत ॥ अतस्तपिलो कि कागना वेव ॥ ॥ स्थपती धिः ॥ ॥ निषादे वे ईश पद र्ग
 मा सविक्रित्वा दिति देशे ना हव नी यादि प्राप्ते तेषा मा धाना धी नत्वा द सत्यपित स्य स्वत
 त्रा धान विधौ निष्ठा देष्टि रेव तस्या धाने प्रयोजये दि नि प्राप्ते सत्यपित स्या गि जन का सत्वे ज
 न की भूत स्या धान स्य ब्रा ह्मणा दिक र्त कत्वे नै वो त्य न त्वानि षा द कते न ते ना नि गि न्य सो प्र
 मारा भावात्प्र कतौ प र प्र यु क्ता ग्नु य जीवने ने हा हव नी यादि प्राप्ते रे वा भावाच्च न तेषु सा वि
 धा यास्त त द्या ति रे के णा नि षा दे खे रे वा सं भ वा त दु या य स्य लो कि कत्वे न से पो प प ति रिति
 वैष म्ये ते ना हव नी यां ध ना से प कत्वे पि यत्र च्च न हो व्यं स्या त्यं च भू सं स्कारा न्के त्वा लो कि का
 गि ने प्रति षा प ये दिति स्म ति व च ने ना न्तरा भा वे हो म मो त्रो देशे न लो कि का गि वि धा ना न मे व तत्

रान
७५

देशे स्थापयित्वा ते धि विः कार्या प नु त स्मि न ग द्या यी ति गो त म व च नं लो कि का गि प्रा प कत्वे न
 तत्र र ले ड स ह तं त द्यो त म स्म तौ त द्ये न स्मा ता ने रे व रा म शा नि षा दे वे प्र ग द्य त्वा भा वा दु पे
 सितः न हि ग द्य शब्द क च्च दं य सो हि त मि ति यु स त्या स्या अ पि ग द्य प र वा च्य त्वं अ भि यु क्त प्र
 सि ध्या ग द्य प र स्य ग द्य स त्रै क क र्म स्वे व रू ट ले न गो ग स्या प्र यो ज क त्वा त इ त र था ई श रे र
 पि ग द्य त्वा प तेः ॥ ॥ अ व की र्ण ॥ ॥ यो बु ह्म चर्य व कि रे स्म ने क रं ग ई भं य प्रु ण त भे ते ति
 प्रु तो पा गो पि ले कि क श्वा गो सत्यपि ने व शि कत्वे वि द्य त्वा भा यो भा वे ना धाना सं भ वा त ॥
 न च अ व की र्णे ना पि सा त्वा वि वा हे वा ध का भा वः ॥ अ वि प्रु त बु ह्म चर्यो ल स्य ण्यो त्वि य मु द्द हे दि
 ति व च ने न वि षा त व ह्म चर्य स्या व की र्णो नो क त प्रा प श्रु त स्य वि वा ह नि षे वा त ॥ न ह्म वा
 वि प्रु त बु ह्म चर्य य दे न क त व त च र्या प्र मो त्रै रा प्र य यां पो र्वा य र्थ सा त्र स्या ने न वि धा
 ना दे व की र्णो ना पि वि हि वा ध का भा वः सा त्वा भा र्या मु पे या दित्य ने नै व सा न पूर्व भा वि नो बु ह्म चर्ये

भा.घ.

७६

स्वस्मानोत्तरमा विना विवाहे नार्थोर्वा पर्येति द्वे रस्य वचनस्य सांगुल्यं च परं वतस्वविकारविकार इ
त्येव मयेते यावद्विर्भागे विवाहानुययते ॥ अतः सौमिलो किकागनावेव आयसं बवच नादस्य वा ॥
अयं चावकीर्णया गो नरे सप्रवर्तितः ॥ गहनं यमुपिति पशुश्लोपादानवैष्यर्थात् ॥
पुरगयन् ॥ किंतु अथ पशुकल्प इत्याश्रया योक्तव्याः स्यान्ते याश्चिन्तितव्यताया रते
गत्वमिति केचित् ॥ ॥ उद्गपनः ॥ श्रुतो स्मृतौ वा यस्मिन् कर्मणि देवेषु अथोद्गापन
श्रुत्वा कथापसादिर्यः कालः प्रत्यक्षवचनो नार्थदर्शनकल्पविधिना वा विहितः
सो विरोधे समुच्चयेन विरोधे विकल्पे नानाद्यादत्तेवं स इह नृत्वा सत्रकारः शिष्यो
भ्य उच्यते ॥ ॥ कालाक्रमणं ॥ ॥ इति सौमिलो भूतिवन्वो तेति पांचायस्यापि साक्षिणा
हनाथं इव्यमस्मितेनापि कार्या ॥ नत्वविद्यमान इव्येवौ ॥ नित्यवच्छवणे न सर्व इ
वक्रतुना अपूर्वेण च प्रयुक्तत्वात् ॥ नचास्या इव्ययापि द्वा रादय संस्कारत्वा इव्यसत्वे च

राम
७६

आयणोपापवैष्यर्थात् इत्यपि निमित्तत्वं श्रवणे प्रयो ज्ञवशादेवा कीदृशितविधिन्यायेन पत
नियमविधित्वोपपत्तिरिति वाच्यं अनाकांक्षितविधानस्य फलकल्पकत्वेन दोषत्वात् प्रकृते वा वि
द्यमान इव्यस्थले इव्यप्राप्तिरूपफलवद्विद्यमान इव्यस्थले पितृफलत्वाविशेषात् फल
कल्पनाभावेतदोषत्वाभावाद्यां च प्राप्त इव्यस्य वक्रत्वपूर्वण ग्रहणान्नित्यत्वोपपत्तः ॥
वैविध्यमानेपि सोमेन यस्याप्यावश्यकत्वं ॥ ॥ तथा न स एवं यो वृताद्यपि विद्यमाने
अविद्यमानेपि भस्मात्तरे स्यात् ॥ अग्नि इजिन्वी हरेति च प्रेषो न्यतो न वद्ये दुबुद्धेपि स्या
त् ॥ बुद्धेप्यर्थे इतरो धज्जन्यनियमादव्यसिध्यर्थे वैवावश्यकत्वात् ॥ अत एव प्रेष
जन्यवो धानुषिते नैव फलमिति द्विरितिकल्पेन मयि प्राप्ताणि के ॥ प्रेषग्रहणां च संज्ञा
त्रापलं स्यात् ॥ तथा इमं मयं वा सो वा जपये वा सो तं रसत्वेपि परिधेयमेव तथा यत्पशु
मायुमकं तो गोवायमि ए हते अग्निमातस्मा दे न सो विश्वा नुचत्वं हस इति संज्ञेण विहितस्य

भाष.
७७

संज्ञासहोपस्थापिपश्रुयागेनित्यंकारणंनचसंज्ञप्रहोमस्यमात्रवर्णिकशब्दकारणादिजन्यरो
षनिष्ठातथैवप्रतीतेस्तदनुरोधेनसापुपदवाच्यशब्दकारणाद्यैवहोमइतिवाच्यं॥
शब्दादिकारणस्यरोषउत्पत्तेश्चप्रमाणोभावेनमात्रवर्णिकफलकल्पेनानुपपत्तेः॥य
तद्वत्तैवहोषकल्पेनैवगौरवाच्चकिंचनात्रशब्दादिकारणाद्यैवपितुतदनुवृत्तयुल्लरत्वा
रूपादरव्यातयोत्॥तस्यचप्रतिबंधकवशात्तशब्दाधनुस्तथावपिउत्पत्त्यावश्यकत्वेनसंज्ञ
प्रहोमस्यनित्यत्वरूपायोस्मान्निधियंचवयद्विष्मइतिमंत्रोपिद्वेष्यनिष्ठपसत्वेअ
सत्वेवासर्वहैवप्रयोक्तव्यः॥नचमंत्रतिंगवशेनप्रकरणसंकोचपरकतेकहैवस्या
योग्यत्वेनतरभावनिष्ठयायोगात्स्वनिष्ठहैवविषयस्यांतातपायादेरपिसम
वेनमंत्रतिंगविरोधात्॥॥अनर्थकं॥॥यद्येवंपदिरोगोत्पत्त्यादिनासरणादिहेतु
संभाव्यतेतदशक्तुविरोधप्रसंगानकार्यमपि॥॥जातेविन्यायेनागतार्थसमीक्षित्याह

राम
७७

तार्थमुक्तं॥॥पश्रुचोरनार्यो॥॥अनीयोयीमंपश्रुयालमेतेत्याहोपश्रुशब्देन
सामान्यवचनः॥नहिपश्रुत्वंजातिप्रमाणाभावात्॥कार्यतायाः॥कारणनापा
यावानवधेदकत्वात्॥नापिपुष्पादिमत्वंतस्यानुगतत्वाभावेनसामान्यत्वा
भावात्॥॥अतःपश्रुशब्दोव्यक्तिवाचीततश्चसर्वासामश्वादिव्यक्तीनामप्यु
क्तत्वानां संदिधः॥अतश्चेनार्थवादवदत्रशागस्यवयायाइतिमंत्रस्यनिष्ठा
यकत्वं॥यद्यपिचायंसामान्यवाचीभवेत्तथापिमंत्रस्यनिष्ठत्वात्प्रत्यति
रूपेणैवविधेःसर्वपिषयतयापर्यवसानान्नतत्संकोचकत्वेऽयंसत्यपिप
दिमंत्रस्यविधायकताभवेत्तदार्थेयंचणीतेत्रीरूवरीसंदितिब्रह्मदेहपि
विशेषागविशेषभावोनत्वेतदस्तिअतोमंत्रसंज्ञागपदंछिन्नपंस्वाख्य
गमनवत्वयोगेनवयोविशेषवचनत्वेनवासर्वपश्रुपरिच्छागपदोवाअपमे

भा.ष.
२८

शान
९८

भा.स.
२६

राम
२०५

